

T.C.

KARAMANOĞLU MEHMETBEY ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

BURSEVİ VE RUHU'L-BEYÂN ADLI ESERİNDE HAK KAVRAMI

Hazırlayan

Muzaffer İNNECİ

Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı

Tefsir Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Danışman

Dr. Öğr. Ü. Duran Ali YILDIRIM

KARAMAN – 2018

TEZ ONAY SAYFASI FORMU

Doküman No	FR-285
İlk Yayın Tarihi	05.02.2018
Revizyon Tarihi	
Revizyon No	00
Sayfa No	1/1

BURSEVİ VE RUHU'L-BEYÂN ADLI ESERİNDE HAK KAVRAMI

Tezin Kabul Ediliş Tarihi: 08.11.2018

Jüri Üyeleri (Unvanı, Adı Soyadı)

Başkan : Dr. Öğr. Üyesi Duran Ali YILDIRIM

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Muhammed ERSÖZ

Üye : Dr. Öğr.Üyesi İrfan ÇAKICI

İmzası

Bu tez, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun 22.10.2018 tarihli ve 43/412 sayılı oturumunda belirlenen jüri tarafından kabul edilmiştir.

Enstitü Müdürü: Doç. Dr. İdris Nebi UYSAL

Hazırlayan

Kalite Sistem Onayı

İçindekiler

ÖNSÖZ	3
ÖZET	6
ABSTRACT	8
GİRİŞ	10
ARAŞTIRMANIN KONUSU	10
ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ	11
BİRİNCİ BÖLÜM	14
1.1. BURSEVÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ	14
1.1.1. Hayatı	14
1.1.2. Eserleri	16
1.2. BURSEVÎ'NİN İLMÎ KİŞİLİĞİ	19
1.2.1. İtikadi Anlayışı	19
1.2.2. Vahdet-i Vücut Anlayışı	22
1.2.3. Bilginin Kaynağı.....	24
1.2.4. Hadis Anlayışı.....	27
1.2.5. Ruhü'l-Beyan Tefsiri	30
İKİNCİ BÖLÜM	36
2.1. HAK VE BATIL KAVRAMLARININ SÖZLÜK ANLAMLARI	36
2.1.1. Hak Kavramı	36
2.1.2. Batıl Kavramı.....	46
2.2. HAK VE BATILIN KULLANIM ALANLARI	49
2.2.1. Tasavvuf Anlayışında Hak Kavramı.....	49
2.2.2. Tasavvuf Anlayışında Batıl Kavramı	53
2.2.3. Kelam İlminde Hak ve Batıl	54
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	57
RUHU'L-BEYAN'DA HAK KAVRAMI VE TÜREVLERİNİN YORUMU	57
3.1. Hak Yol, Ehl-i Hak	57
3.2. Ruyetulah'm Hakikati	61
3.3. Âlemdeki Tek Hakikat; Vahdet-i Vücut Anlayışı	63
3.3.1. İbni Arabî'de Vahdet-i Vücut Anlayışı.....	64
3.3.2. Bursevi'de Vahdet-i Vücut Anlayışı.....	67
3.4. Ene'l-Hakk Meselesi.....	71

3.5. Hakikat-i Muhammediyye	75
3.6. Hakka'l-Yakîn	79
3.7. Hakiki İman	80
3.8. Hakikat Alemi	81
3.9. Hak İle Batıl Denk Değildir	82
3.10. Hakiki Takva.....	84
3.11. Hak Ehline Uymak.....	85
3.12. Kavramla ilgili Herhangi Bir İşari Yorum Yapılmayan Yerler	86
DEĞERLENDİRME VE SONUÇ	90
KAYNAKÇA.....	93

ÖNSÖZ

Yüce Kur'an'ın anlam dünyasında kendilerine farklı bir kanal açarak Allah'ın kelamını gönüllere doğan varidatlar çerçevesinde inceleyen tasavvuf ehli islam tarihi boyunca hep ilgi görmüş ve yakından takip edilmiştir. Bilginin irfanî boyutunu temsil eden bu yaklaşım bizim de ilgimizi çekti ve işari tefsir olarak Osmanlı'nın son dönem alimlerinden, zahir ve bâtın ilimlerinin ustası, zamanının önde gelen alimlerinden İsmail Hakkı Bursevi'nin (v.1725-1137) Ruhu'l-Beyan tefsirini tezimize esas olmak üzere çalışmaya karar verdik. Bu tercihimizin birinci ve esas sebebi onun çağdaş bir sufi olması, ikinci sebebi ise eserinde sadece işari yorumlarla yetinmeyip rivayet ve dirayet yöntemlerini de ustalıkla kullanan önemli bir müfessir olmasıdır.

Çalışmaya hazırlık aşamasında bazı araştırmalar için gittiğimiz Konya Yazma Eserler Kütüphanesi'nde İsmail Hakkı Bursevi'ye ait 6 adet el yazması eser bulunduğunu tespit ettik. Bu eserler şunlardır:

Kitabü'l-Müteferrikat (nr. 3409)

Kitabü'n-Necat (nr. 1789)

Kitabü's-Süluk (nr. 282)

Risale-i Hüseyiniyye (nr.1792)

Şerh-i Gazel-i Bayram-ı Veli (nr. 3458)

Şerh-i Gazel-i Yunus Emre (nr. 3458)

Ne yazık ki İsmail Hakkı Bursevi'nin el yazması şeklinde bulunan bu eserlerinin hiçbirisinin günümüz ilim dünyasına kazandırılmamış olduğunu tespit ettik. Bu tespitimiz bizi akademik hayatın devamında yapacağımız bazı çalışmalara teşvik etti. Bursevi'nin el

yazması eserlerinin tahkik edilerek günümüze kazandırılmasının bilim camiası adına gayet önemli bir hizmet olacağı kanaatindeyiz.

Bir kavram araştırması olarak gerçekleştirmiş bulunduğumuz bu çalışmanın Bursevi'nin tasavvufi kişiliğinin tefsirinde ne derece etkin olduğunu ortaya koyması bakımından önemli olduğunu düşünüyoruz. Bu çalışmada Bursevi'nin Vahdet-i Vücut anlayışı başta olmak üzere bazı tasavvufi kabullerinin onun eserlerindeki yoğunluğunu ortaya koymuş ve bu kabullerde etkili olan sebepleri de irdelemiş bulunuyoruz.

Çalışmamız boyunca Ruhü'l-Beyan tefsirinin farklı baskılarını inceleme fırsatı bulduk. Türkçe ve muhtasar olarak neşredilen bir baskıda İsmail Hakkı Bursevi'nin ayetler hakkındaki yorumlarından sadece zahiri yorumların alınıp işari yorumlarının elendiğini gördük. Bu tercüme Muhammed Ali Sabuni (v. 2015) tarafından yapılan Tenviru'l-Ezhan ihtisarının tercümesi olup, yapılan bu ihtisar her ne kadar ilmi kriterler açısından kabul görmüş olsa da esasen Ruhü'l-Beyan tefsirinin işari tefsir kategorisinde değerlendirilmesi sebebiyle işari yorumların elenmesi şeklinde yapılan bir ihtisarın eserden çok şey götürdüğünü düşünüyoruz.

Her ne kadar tercüme bir ihtiyaç ise de birtakım tercümelerde de anlamın karşı dile tam ve mükemmel bir şekilde aktarılamaması sebebiyle yazarın vermek istediği anlamdan uzaklaşıldığını gördük. Özellikle Farsça ve Arapça şiirlerin tercümelerinin asıl mananın çok uzağında kaldığını belirtmeliyiz. Bir de heyet şeklinde yapılan tercümelerle ilgili olarak; heyetin bir araya gelip bütün eseri beraber tercüme etmek yerine her bir üyenin bir bölümü tercüme etmesi baskının farklı ciltlerinde kendini önemli ölçüde hissettirmektedir. Bu bakımdan bu tür tercümelerin de kendi içinde bir bütünsellik arz etmediğini ifade etmeliyiz. Bütün bunlarla beraber yapılan bu çalışmaları takdir ediyor ve Bursevi'nin daha çok tanınıp okunmasına katkı sağlayacağını düşünüyoruz

Çalışmamızda kıymetli emekleri bulunan, kıymetli fikirlerinden istifade ettiğim Dr. Öğretim Üyesi İrfan ÇAKICI'ya, Dr. Öğretim Üyesi Muhammed ERSÖZ'e ve danışman hocam Dr. Öğretim Üyesi Duran Ali YILDIRIM'a teşekkürü bir borç bilirim. Eksiklikler bize, kemal Allah'a aittir.

ÖZET

Çalışmamızı tasavvufi tefsir alanında yapmaya karar verdiğimiz andan itibaren tasavvuf ekolünün son dönemde dikkat çeken en önemli simalarından, tefsir başta olmak üzere diğer islami ilimlerde de iddialı bir konuma sahip olan İsmail Hakkı Bursevi'nin Ruhü'l-Beyan tefsiri öne çıktı. Çalışma süresince Bursevi'nin kendi eserleri başta olmak üzere alanda yazılmış tefsirlerden ve konuyla ilgili olan tez ve makalelerden istifade ettik. “Bursevi ve Ruhü'l-Beyan Adlı Eserinde Hak Kavramı” adıyla ortaya koyduğumuz çalışmanın giriş bölümünde müellifin hayatı, eserleri, tasavvufi anlayışı, Ruhü'l-Beyan tefsiri ve tefsir metoduna dair bilgiler verdikten sonra ikinci bölümde kavramsal çerçeveyi ele almaya gayret ettik. Üçüncü bölümde ise müellifin bu kavram etrafında şekillenen birtakım tasavvufi adlandırma ve kabuller konusundaki fikirlerini ve bu fikirlere sahip olmasında etkili olan sebepleri incelemeye çalıştık. Çalışmanın başlığında bulunan “Hak” kavramı etrafında şekillenen konular arasında Ehl-i Hak, Erbab-ı Hakikat, Ruyetullah'ın Hakikati, Tek Hahikat; Vahdet-i Vücut Anlayışı, Ene'l-Hakk, Hakikat-i Muhammediyye, Hakka'l-Yakîn, Hakikat Alemi, Hakiki İman, Hak Ehline Uymak alt başlıkları bu araştırmanın içeriğinde önemli yer tutmuştur. Tasavvuf ehlinin genel kabulü paralelinde Bursevi'nin de sufileri hak ve hakikat ehli olarak gördüğünü tespit etmiş olduk. Özellikle ortaya konulması gereken nokta ise “Vahdet-i Vücut” anlayışının onun tefsirinde her fırsatta işlenilmiş olmasıdır. Bursevi bu anlayışın bir sonucu olan ve tarihte çok tartışılan “Ene'l-Hakk” meselesinin nasıl olduğuna dair savunmacı birtakım açıklamalarda bulunmuştur. Yine tasavvufta önemli bir yer tutan Hakikat-i Muhammediyye konusunda da ileri sürdüğü birtakım iddialar da bu çalışmada değerlendirilme imkanı bulmuştur. Tasavvuf anlayışında bilginin kaynağı ve dereceleri Bursevi'nin görüşleri çerçevesinde değerlendirilmiş, “Hak Ehli” olarak ifade edilen tasavvuf ehline ittiba konusu da gündeme gelmiştir. Her bir başlık

altında yazarın fikirleri kendi eserlerinden verilmiş ve varsa karşıt fikirlere de yer verilerek konu ilmi bir yaklaşımla ele alınmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler ; Bursevi, Ruhu'l-Beyan, Hak, Hakikat, Ene'l-Hakk, Muhammediyye.

ABSTRACT

From the moment we decided to do our study in the field of mystic commentary, one of the most prominent figures of Sufism in the last period, İsmail Hakkı Bursevi, who had an ambitious position in other Islamic sciences, in particular in tafsir, came to the forefront. During the study, we have benefited from the exegesis written by Bursevi in his field and from his thesis and articles. In the introduction part of the work we have presented under the name of “Bursevi ve Ruhü'l- Beyan Adlı Eserinde Hak Kavramı”, we tried to discuss the conceptual framework in the second part after giving information about the life of the author, his works, mystical understanding, Ruhü'l Beyan tafsir and tafsir method. In the third chapter, we tried to examine the ideas of the author about the concept of mystic naming and acceptance which is shaped around this concept and the reasons that have an effect on having these ideas. Among the topics that have been shaped around the concept of “Hak” in the title of the study, Ehl-i Hak, Erbab-ı Hakikat, Ruyetullah'ın Hakikati, Tek Hahikat; Vahdet-i Vücut Anlayışı, Ene'l-Hakk, Hakikat-i Muhammediyye, Hakka'l-Yakîn, Hakikat Alemleri, Hakiki İman, Hak Ehline Uymak, had an important place in the content of this research. In line with the general acceptance of Sufism, we have found that Bursevi also sees sufis as the right and the truth. The point that needs to be revealed is that “Vahdet-i Vücut” conception has been rendered at every opportunity in his commentary. Bursevi made some defensive statements about the “Ene-l-Hakk” issue, which was a result of this understanding and which was much debated in history. Some of the claims he put forward in the subject of Hakikat-i Muhammediyye, which holds an important place in Sufism, also found the opportunity to be evaluated in this study. In the understanding of Sufism, the source of the information and its degrees were evaluated within the framework of the views of Bursevi, and the subject of subjection to Sufism, which is expressed as “Hak Ehli” came to

the agenda. Under each topic, the author's ideas were given from his own works and if any, opposing ideas were tried to be handled with a scientific approach.

Keywords ; Bursevi, Ruhu'l-Beyan, Hak, Hakikat, Ene'l-Hakk, Muhammediyye.

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN KONUSU

Tarih boyunca müslüman bilginler Hz. Peygamber ve sahabe devrinde oluşan ilmi kazanımlar çerçevesinde Allah'ın yüce kelamının doğru bir şekilde anlaşılması için büyük gayret göstermiş, Kur'an tefsirine ve bu ilmin usullerine yönelmişlerdir. Kur'an tefsirine dair yapılan çalışmalar o kadar çeşitlenmiştir ki bu konuda rivayet tefsiri- dirayet tefsiri ve işari tefsir gibi ilmi ekoller oluşmuş ve her bir ekol Kur'anı kendi usulleri çerçevesinde yorumlamaya çalışmıştır.

Bu oluşumlar içerisinde işari tefsir ekolüne mensup alimlerin bazı yorumları ve tefsir usulü islam tarihi boyunca tartışılmalıdır. Tasavvuf ilminin mensupları tarafından ayetlerin zahiri manalarının dışında birtakım işaretlerden yola çıkılarak yapılan bu yorumlar kalamcılar ve hadisçiler başta olmak üzere diğer islam bilginleri tarafından ciddi eleştirilere tabi tutulmuştur. Bu eleştirilerin odağındaki âlimlerin ise genellikle tasavvuf ehli olmakla beraber aynı zamanda hadis ve fıkıh gibi islam dininin esas kaynakları konusunda söz söyleyecek derecede yetkin olmaları konunun önemli bir yönü olsa da bazen bu işari yorumların maksadını aşır itikadi açıdan sıkıntılı sayılabilecek dereceye vardığı da bilinmektedir. Öyle ki bu konudan dolayı alimlerin birbirlerini tekfere kadar varan tartışmaları hiç eksik olmamıştır. Biz bu çalışmada konunun bu boyutuyla ilgilenmeden Bursevi'nin Hak kavramı etrafında şekillenen birtakım tasavvufi adlandırma ve kabuller konusundaki fikirlerini inceleyeceğiz. Bununla beraber her bir başlık altında varsa konuyla ilgili tartışmalara da ilmi bir yaklaşımla yer vererek okuyucuya bir mukayese imkanı sunmaya gayret edeceğiz. Fakat dikkatlerde tutulması gereken bir nokta şudur: Ruhu'l-Beyan tefsiri İsmail Hakkı Bursevi'nin Bursa Ulu Camiide yaptığı vaazlar neticesinde oluşmuş bir eserdir. Bu sebeple kavramların yorumu konusunda eserin her yerinde bir uyum

ve tam bir bütünlük beklememek gerekmektedir. Akademik bir tarzda yazılmamış olmasından dolayı müellifin her yorumda aynı yaklaşımda bulunmamış olması bizim açımızdan bir dezavantaj olacaktır.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Tasavvuf ehlinin Kur'an yorumlarında takip ettikleri usulün doğruluk ve yanlılığı bir yana, bu yorumlar bazı müslümanlar tarafından hep makbul bulunmuş ve daima itibar görmüştür. Yapılan bu çalışma da bu yönde olup çalışma boyunca tasavvufi/işari tefsire ait kabul-ret yönündeki yaklaşımlarla ilgilenilmemiş, araştırma konusuyla ilgili olan kavramlara tefsirde verilen manalara odaklanılmıştır.

Öncelikle ortaya koymamız gereken iki nokta vardır. Birincisi; çalışmamızda Bursevi'yi seçmiş olmamızın temel sebebi müellifin son dönem sufi tefsir anlayışının en önemli temsilcilerinden -belki de en önemlisi- olmasıdır. Tasavvufi tefsir anlayışıyla yazılmış son dönem tefsirleri arasında Bursevi'nin yorumlarının daha isabetli, daha makul ve nakle dayanan yorumlar olduğu kanaatine varmamız sebebiyle araştırmamızı onun tefsiri üzerinden gerçekleştirmemizin uygun olacağına karar verdik.

İkinci nokta ise neden 'hak' kavramının seçilmiş olmasıdır ki bu da genel olarak sufilerin, özel olarak da Bursevi'nin Allah'tan bahsederken hep Allah'ın bu ismine atıf yapması, ayrıca *hakikat ehli*, *hak ehli* gibi isimlendirmelere eserlerinde çokça yer vermesidir.

Çalışmamızda genellikle alıntılarda müelliflerin kelimadan kasıtlarına tam muvafakat sağlamak maksadıyla orijinal ifadeleri verip, sadeleştirme yapmadık. Bunun yerine orijinal metni verdikten sonra açıklama ihtiyacı olan yerlerde gerekli açıklamaları yaparak konuya açıklık getirdik.

Birinci bölümde Bursevi'ye ve ilmi hayatına dair bazı bilgiler verdikten sonra özellikle çalışmamıza ana kaynak teşkil eden Ruhu'l-Beyan tefsirini tanıttık. İkinci bölümde

kavramın sözlükte kullanıldığı anlam yelpazesini ortaya koyduktan sonra çalışma konusu olan hak kavramının farklı alanlarda ne ifade ettiğine kısaca temas ederek kavramın manalarına uygun olarak farklı alanlarda hangi şekillerde kullanıldığını tespit etmeye çalıştık. Üçüncü bölümde ise Bursevi'nin hak kavramı ve buna yakın kavram ve isimlendirmelere verdiği işari manaları incelemeye çalıştık. Bu çerçevede kendisinden sürekli övgüyle bahsettiği ve sözlerinden ve eserlerinden alıntılar yaptığı İbni Arabi'nin tefsirinden de bazı bölümlerde yararlandık.

Çalışma boyunca yazıda ve okumada kolaylık sağlamak amacıyla mümkün oldukça arapça lafızlardaki marife/eliflam takısını kullanmamaya gayret ettik. Ayrıca muhtemel karışıklıkların önüne geçmek amacıyla a.g.e şeklinde kısaltmalara gitmeyerek atıflarda eser ve yazar isimlerini tam olarak verdik.

Çalışmamızın alanında tek olduğunu iddia edemeyiz fakat sufi tefsir geleneğinin Kur'an yorumuna dair bazı önemli noktalara temas ettiğimizi düşünüyoruz. Arzumuz bu çalışmanın bizim için daha kapsamlı çalışmaların bir başlangıcı olmasıdır.

Kısaltmalar

AÜİF : Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Bkz. : Bakınız

DİA : Diyanet İslam Ansiklopedisi

DİB : Diyanet İşleri Başkanlığı

Md. : Madde

Nr. : Numara

S. : Sayfa

Trz. : Tarihsiz

Terc. : Tercüme

V. : Vefat Tarihi

Vb. : Ve Benzeri

Yay. : Yayınları

BİRİNCİ BÖLÜM

1.1. BURSEVÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

1.1.1. Hayatı

İsmail Hakkı Bursevi 1063 Zilkade ayında (Ekim 1653) günümüzde Bulgaristan sınırları içinde bulunan Aydos'ta doğmuştur. Aslında babası Mustafa Efendi İstanbul'un Aksaray semtinde doğup büyümüş fakat, İsmâil Hakkı'nın doğumundan bir yıl evvel evi yanınca Aydos'a gidip yerleşmiştir. Zaten daha önce İstanbul'da tasavvuf ve tekkelere ilgisi olan Mustafa Efendi, Zâkirzâde Abdullah Efendi'nin halifesi olarak o yıllarda Aydos'ta irşat faaliyetinde bulunan Celvetî şeyhi Atpazarî Osman Fazlı ile yakınlık kurmuştu. Babasının bu yakınlığı vesilesiyle İsmail Hakkı yedi yaşlarında tasavvuf terbiyesi ve ilim meclisleriyle tanışmıştır. Daha sonra Osman Fazlı'nın Aydos'a gelen Edirne halifesi Seyyid Abdülbâki Efendi ile birlikte Edirne'ye giden (1664) İsmail Hakkı burada artık din ilimlerini öğrenmeye başlarken bir yandan da Hafız Osman'ın gözetiminde hat sanatıyla meşgul olmuştur.

Hocası Osman Fazlı Efendi 1685 yılında İsmâil Hakkı'yı Edirne'ye çağırmış, şeyhinin evinde üç ay kadar misafir kaldığı bu sürede hayatında önemli bir etkiye sahip olan büyük sûfî İbni Arabî'nin (v. 638/1240) Fususu'l-Hikem adlı eserini okuma fırsatı bulmuştur.

Osman Fazlı, Bursa halifesi Sun'ullah Efendi'nin vefat etmesi üzerine Mayıs 1685'de İsmâil Hakkı'yı Bursa'ya halife olarak tayin etti. Şeyhinin tavsiyesi ve emriyle Bursa'da Ulucami ve diğer bazı camilerde vaaz vermeye başladı. Vaazlarında Fatiha Suresinden başlayarak Kur'anı tefsir etmiş, yer yer işari yorumlara değinmiş, gerektiği

yerlerde şiirler de zikretmiş, yaptığı bu tefsirleri de Arapça olarak kaleme almış, Ruhu'l-Beyan adlı tefsirini bu şekilde meydana getirmiştir.

1695-1696 yıllarında İsmâil Hakkı, askerın moral gücünü arttırmak için II. Mustafa zamanında I. ve II. Avusturya seferlerine katılmış ve yaralı olarak tekrar Bursa'ya dönmüştür. Onun bu seferi cihat konusundaki düşüncesini ortaya koyarken aynı zamanda tasavvufta nefis cihadının yanında canla yapılan cihadın ne kadar önemli olduğunu da dikkatlere sunması açısından oldukça önemlidir.

Daha önce İsmail Hakkı'nın İbni Arabi'nin Fususu'l-Hikem adlı eserini üstadının nezaretinde okuduğunu söylemiştik. İsmail Hakkı fikir ve eserlerinde İbni Arabi'den çok etkilenmiştir. Ona olan bu sevgisi sebebiyle bir müddet kabrinin bulunduğu Şam'da kalmıştır. Bu süre içerisinde kaleme aldığı 10 kitabın bazılarını devlet ricaline sunmuştur.

Şam dönüşü Üsküdar Ahmediye Camii'nde cuma vâizi olarak görev yaparken vaazlarında kullandığı üslup sebebiyle hakkında soruşturma açılmıştır. Vahdet-i Vücut nazariyesine ait bazı meselelerden bahsedince İslam akidesine aykırı bulunan sözler söylediği gerekçesiyle açılan bu davadan etrafındaki birçok kişinin olumlu şahitliğiyle berat ettiyse de, bu olayın ardından 1723'te İstanbul'a geri dönmüştür.

Çalkantılı ve seyahatlerle dolu bir hayatın ardından İsmail Hakkı Bursevi 20 Temmuz 1725'te vefat etmiştir. Kabri Tuzpazarı'nda kendi yaptırdığı caminin bahçesinde bulunmaktadır.¹

---

¹ Namlı, Ali, DİA, 'İsmail Hakkı Bursevi' md.

1.1.2. Eserleri

İsmail Hakkı Bursevi'nin son derece velud bir alim olduğu söylenebilir. Onun tefsirden kelama, hatta edebiyata kadar uzanan geniş bir ilim yelpazesinde sahasında iddialı sayılabilecek derecede değerli eserleri bulunmaktadır. Telif ettiği eser sayısı tam olarak bilinmemektedir.² Bu sebeple biz burada her ilim dalında en çok öne çıkan eserlerini zikretmekle yetineceğiz.

A. Tefsir:

1. Rûhu'l-Beyân Fî Tefsîri'l-Çur'an.
2. Ta'lık Alâ Evâili Tefsîri'l-Beyzâvî.
3. Şerh Alâ Tefsîr-i Cüzi'l-Ahir li'l-Çâdi'l-Beyzâvî
4. Tefsîr-i Sûreti'l-Fâtiha
5. Tefsîru Âmene'r-Resûlu
6. Tefsîru Sûreti'l- Asr
7. Tefsîru Sûreti'z-Zelzele
8. Levâih Teteallağ Bi-Bazi'l-Âyât ve'l-Ehâdîs
9. Kitâbü'l-Mirkât li-Hağâikı Bazi'l-Ehâdîs ve'l-Âyât

B. Tasavvuf

1. Rûhu'l-Mesnevî (Şerhu'l-Mesnevî)
2. Şerhu'l-Muhammediyye (Ferâhu'r - Rûh)
3. Tamâmü'l-Feyz
4. Silsilenâme-i Celvetiyye

---

² Bursalı Mehmet Tahir'e göre Bursevi'nin 100'den fazla eseri bulunmaktadır. Bkz; Çelik, İsa, İsmail Hakkı Bursevi'ye Göre İnfitar Suresinin İşari Yorumu, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2003, sayı: 20, s. 162; Namlı, Ali, *İsmail Hakkı Bursevi'nin Ruhul-Beyan Fi Tefsiri'l-Kuran Adlı Tefsiri*, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, C. 9, Sayı: 18, 2001, s. 366; Ayrıca Süleyman Ateş 106 eseri olduğunu ifade etmektedir. Bkz; Ateş, Süleyman, *İşari Tefsir Okulu*, AÜİF Yay., Ankara-1974, s. 243.

5. Kitâbü'l-Hitâb
6. Kitâbü'n-Necât
7. Şerh-u Usûli'l-Aşere
8. Tuhfe-i Recebiyye
9. Şerh-i Kelime-i Tevhîd
10. Kenz-i Mahfî
11. Tuhfe-i İsmâiliyye
12. Tuhfe-i Halîliyye
13. Tuhfe-i Bahriyye
14. Risâle-i Hüseyiniyye
15. Sülûkü'l-Mülûk
16. Mecmûatü'l-Esrâr
17. Kitâbü'l-Fasl fi'l-Esrâr

C. Hadis

Hadis alanında kendisinin bazı hadis şerhlerini içeren küçük risaleleri de mevcuttur fakat en meşhur hadis eserleri şunlardır:

1. Şerhu Nuhbeti'l-Fiker
2. Şerhu Hadîsi'l-Erbâin

D. Diğer İlimler

1. Şerhu Fıkhî'l-Keydânî
2. Risâle-i Mesâili'l-Fıkhiyye
3. Risâletü'l-Câmia li-Mesâili'n-Nâfia
4. Kitâbü'l-Fazl ve'n-Nevâl
5. İhtiyârât

6. Ecvibetü'l-Hakkıyye an Es'ileti'ş-Şeyh Abdirrahmân
7. Şerh-i Şuabi'l-îmân
8. Şerhu Mukaddimeti'l-Cezerî
9. Kitâbü'l-Furûğ
10. Kitâbü'l-Hutabâ
11. Risâle-i Verdiyye

1.2. BURSEVİ’NİN İLMÎ KİŞİLİĞİ

1.2.1. İtikadi Anlayışı

Kanaatimizce Bursevi'nin zihin dünyasında ilk önce incelememiz gereken şey onun itikadi anlayışıdır. Özellikle bu konunun öne alınmış olması tasavvuf ehlinin itikadının tarih boyunca hep sorgulanıp eleştirilmiş olmasıdır. Sufilerin bu noktada eleştiri oklarının hedefinde olmalarının en önemli sebeplerinden birisi onların metafizik alem hakkındaki fikirleri ve anlayışları olmuştur. Herhangi bir şekilde nassların zahirinden yola çıkılarak temellendirilemeyen ve sağlam bir zemine oturtulamayan bu görüşleri sebebiyle sufiler ciddi ithamlara maruz kalmıştır. Esasen eser mukaddimelerinde itikat konusunda ele aldıkları konular tamamen klasik Ehlisünnet anlayışını yansıtsa da yazdıkları eserlerde ve söylemlerinde bu akideye ters düşen birtakım yorumlar bulunagelmiştir. Bursevi'nin itikat noktasında ifade ettiği fikir ve yorumların incelenmesi bu konuda bize birtakım bilgiler verecektir.

Bursevi Erbain Şerhi adlı eserinde Cibril hadisi adıyla meşhur olan hadisin³ bölümünü şerh ederken imanın hakikati konusunda ikrar ve tasdik ikilisi hakkında şunları söyler:

“Ve çün ki lisan beyan için halk olundu, pes, ikrar lisana tahsis kılındı, zira ehaff ve sâir amel-i cesedden ebyendir. Ve Şeyhu's-Sünne Ebu Mansur Maturidi muhtârı üzere ikrar şarttır ki hakikat-i imandan hariçtir. Nitekim mezheb-i ehl-i hakâik dahi budur... Yani ikrar-ı ecza ahkama şarttır ve illa tasdik-i kalbî kâfidir...Eğer ikrar rükün olsaydı musaddık bî ikrâr muhalled fi'n-nâr olmak lazım gelirdi.”⁴

Bu sözlerde dikkat çeken birkaç noktayı ortaya koymak istiyoruz.

³ Buhârî, İman 1; Müslim, İman 1.

⁴ Bursevi, *Kırk Hadis Şerhi*, İnsan Yay. İst.-1998. s.158.

1. Bursevi inanç esaslarını benimsemekte olduğu İmam Maturidi'den övgüyle bahsetmektedir. Bu onun ehlisünnet inancına sahip olduğunu göstermektedir.

2. Bursevi'nin itikat konularında basit bir mukallid olmadığı, itikadi konularda söz söyleyecek kadar yeterli birikime sahip olduğu anlaşılmaktadır. Öyle ki iddia ettiği itikadi meseleyi savunacak deliller ortaya koymakta, sadece görüşünü aktarmakla yetinmeyip muarız fikirleri ortaya koyup tartışmaktadır.

3. Ehl-i Hakâik şeklinde ifade ettiği kişiler (muhtemelen evliyadan, tasavvuf büyüklerinden bahsetmektedir) ona göre Ehlisünnet inancının savunucusuydular.

Yine aynı hadisin *وتَحَجَّ الْبَيْتِ إِنَّ اسْتَطَعْتَ إِلَيْهِ سَبِيلًا* bölümünü şerh ederken Bursevi kelimeleri arasında yoğun tartışmaların yaşandığı istitaat meselesinden şöyle bahseder:

“...Ve istitaat şol kudret-i tammedir ki fiilin suduru ona menuttur. Bu sebepten fiile mukarin olur. Zira kable şuru'il-fiil kudret-i hakikiyye mütevehhemdir, muhakkak değildir...”⁵

Bursevi bu şerhi yaparken kelimeleri arasında yoğun tartışmaların cereyan ettiği istitaat meselesi hakkındaki görüşünü açıkça ortaya koymuştur. Ona göre bir fiili yapma gücü kulda o fiilden önce mevcut değildir. Bilakis bu kuvvet kula fiili yapma anında verilmektedir. Ve onun bu görüşü ehlisünnet ekolünün bu konudaki görüşünü birebir yansıtmaktadır.⁶

Bu ve buna yakın manada diğer eserlerinde geçen ifadeler bizi Bursevi'nin sağlam bir şekilde ehlisünnet anlayışının takipçisi olduğu, hatta bir mukallit düzeyinden öte kelami meselelerde söz söyleyecek kadar yeterliliğe sahip olduğu sonucuna götürmektedir.

⁵ Bursevi, *Kırk Hadis Şerhi*, İnsan Yay. İst.-1998. s.166.

⁶ Daha fazla bilgi için bkz; Sabuni, *Maturidiye Akaidi*, Çev. Bekir Topaloğlu, DİB Yay, Ankara-2005, s.129.

Onun itikadi anlayışına dair yapılan bazı bilimsel çalışmalar da bizim bu iddiamızı destekler niteliktedir.⁷

Ayrıca Bursevi manevi makam sahibi olup dereceler kat etmenin kulluk sorumluluğunu kaldırmayacağını, son nefese kadar kuldan teklifin kalkmayacağını şu şekilde ifade eder:

“Kul, kullukla alakalı sorumluluklardan kurtulamaz. Birtakım manevi tecellilerle bazı makamlara ulaşsa da hayatta olduğu sürece sorumlulukları devam eder. Başka bir deyişle, teklif ancak ahirette kalkacaktır. Bazılarının zannettiği gibi teklif dünya hayatındayken kalkmaz.”⁸

Bursevi her ne kadar ehli-sünnet anlayışına sıkı sıkıya bağlı olsa da onun bazen ehli-sünnet anlayışıyla bağdaşmayan fikirler ifade ettiği görülmektedir. Mesela müellifimiz özellikle musiki ehli tarafından uygulanageldiği gibi ses ve makam merkezli, harf eksilten ya da artırıcı bir Kur’an kıraatinin ve bu kıraati dinlemenin de haram olduğunu, hatta bu şekilde icra edilen bir kıraat hakkında “ne güzel okudu” gibi iltifatlarla bulunan kimsenin de kâfir olduğunu ifade etmiştir.⁹ Aynı eserde ayrıca müellif namaz ve oruç gibi dinin aslı olan temel ibadetleri yapmayıp ağır gören kimselerin de kâfir olduklarını söylemektedir.¹⁰ Bunu söylerken elbette bu bahsedilenlerin Ehli-sünnet taraftarlarınca kabul görülmediği, hatta günah kabul edildiği gerçeği göz ardı edilmemektedir. Ancak ekol taraftarları günah işleyenlerin kafir olacağı gibi bir görüşü benimsemiş değillerdir. Bursevi’nin bu yorumunun

---

⁷ Apak, Adem, *İsmail Hakkı Bursevi’nin Rûhu’l-Beyân’da İslâm Tarihi İlk Dönem Hadiseleri ve Siyasî-İtikadî Fırkalar Hakkındaki Görüşleri*, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2002, cilt: XI, sayı: 2, s.166.

⁸ Bkz; Bursevi, İ. Hakkı, *Ruhu’l-Beyan Tefsiri*, Tercüme: Heyet, Damla Yay. İst., 1995, III, 81.

⁹ Bursevi, İsmail Hakkı, *Şerh-i Şuabi’l-İman*, Çev. Yakup Çiçek, Daru’l-Hadis yay. İst.-2002, s.102. Bursevi’nin böyle bir fikre sahip olmasına karşılık Hazreti Peygamber’in güzel sesle Kur’an okumak konusunda bazı hadisleri de bulunmaktadır. Bkz; Buhârî, *Fezailü’l-Kur’an*, 31, 33, 35; Ezan, 102. Burada zemmedilen okuyuş kanaatimizce gösteriş maksatlı icra edilen bir okuyuştur. Allahu a’lem.

¹⁰ Bursevi, İsmail Hakkı, *Şerh-i Şuabi’l-İman*, s. 94.

ne derecede sağlıklı olduğu, veya bu sözlerden ne kastettiği de ayrıca incelenmesi gereken bir konudur.

Sonuç olarak Bursevi eserlerinde ve fikirlerinde genel olarak ehlisünnet anlayışına paralel bir çizgide durmaktadır. Hatta bu konuda muarızlarıyla ciddi tartışmalara girmiş, eserlerinde muhalif grupların ve bidat fırkaların fikirlerini delilleriyle ortaya koyarak hararetle tartışmıştır. Buna karşılık kendisi çok nadiren de olsa bazı yerlerde klasik ehlisünnet anlayışında karşılığını göremediğimiz bazı fikirler ileri sürmüştür. Açıkçası bunun sebebi hakkında ulaşabildiğimiz bir yorum ya da bilgi bulunmamaktadır. Zaten bu konu çalışma konumuzun dışında yer almaktadır. Her yazarın yaşadığı ortamın ve her eserin yazıldığı dönemin sosyolojik özellikleri vardır ve bu özellikler eser ve yazar üzerinde de ciddi etkiler bırakmıştır. Bu sebeple eserin yazıldığı ve yazarın yaşadığı sosyal ortam hakkında ayrıca yapılacak bir çalışma yazarın bu fikirlere sahip olmasının sebebi hakkında bize bazı ipuçları verebilecektir.

1.2.2. Vahdet-i Vücut Anlayışı

Bursevi'nin zihin dünyası hakkında ortaya konulması gereken bir diğer nokta da vahdet-i vücud anlayışıdır. Bilindiği üzere Bursevi'nin İbni Arabi'ye (v. 638/1240) karşı özel bir sevgisi ve ilgisi bulunmaktadır. Nitekim bazı eserlerinde ondan övgüyle bahsederken “Şeyhu'l-ekber, Ekber'ul-arifin, şeyhî, senedi” gibi ifadeler kullanır.¹¹ Hatta bu sevgi sebebiyle hayatının bir bölümünü Arabi'nin kabrinin bulunduğu Şam'da geçirdiğini, burada bulunduğu esnada da önemli eserler yazdığını söylemiştik. Ona karşı olan bu sevgisinin doğal sonucu olarak da vahdet-i vücud anlayışına da özel bir önem vermiştir.

---

¹¹ Bkz; *Ruhu'l-Beyan*, IV, 468.

Bursevi Cibril hadisi olarak bilinen hadisin *الإسلام أن تشهد أن لا إله إلا الله وأن محمدا*

رسول الله bölümünün şerhinde tevhid hakkında şunları söyler:

“...Pes, La ilahe illallah, la mabude illallah demektir ki suret-i tevhiddir. Nitekim la mevcude illallah hakikat-i tevhiddir...”¹²

Kelime-i tevhidin manası hakkında Bursevi burada bir **hakikat** ve bir **suretten** bahsetmektedir. Ona göre tevhidin “Allah’tan başka ilah yoktur” şeklinde anlaşılması suret-görünen-zahir olan anlamdır, “Allah’tan başka hiçbir şey yoktur” şeklinde anlaşılması ise hakikattir, gerçek ve asıl anlamdır ki, bu makam tasavvuf ehlince “Vahdet-i Vücut” olarak telakki edilmektedir.

Tasavvuf tarihi boyunca Gazali ve daha başkaları da vahdet-i vücud fikrini savunmuş ve ona eserlerinde yer vermişlerdir. Konunun tarihi seyrini incelersek bu anlayışın tasavvuf tarihi boyunca birbirine hep paralellik arz ettiğini görürüz. Bu konuda söz söyleyen bütün sufilerin söyledikleri hep aynı yere çıkmaktadır. Mesela Gazali *Mişkâtü'l-Envar*¹³ adlı eserin bir faslında vahdet-i vücuddan şu şekilde bahsetmektedir:

“Arifler hakikat semasına yükselince âlemde Hak ve tek olandan başka bir varlığın olmadığını görürler... Çokluk onlardan kalkar ve sadece vahdaniyetin sırrına gark olurlar... Artık Allah’dan başkası, hatta kendi nefisleri dahi akıllarına gelmez.”¹⁴

Şerh-u Usûl-ü Aşere adlı eserde Necmeddin Kübra (v. 618/1221) da bu konuya yer verir ve şunları söyler:

¹² Bursevi, *Kırk Hadis Şerhi*, s.158.

¹³ Gazali bu eseri “Allah göklerin yerin ve nurudur” (Nur/24-35) ayetinin tefsiri sadedinde yazmıştır.

¹⁴ Gazali, Ebu Hamid, *Mişkâtü'l-Envar*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiye, Beyrut-1971, s.12.

“... Bunun için demişlerdir ki; Eğer Hallac-ı Mansur Ene’l-Hakk davasından fena bulsaydı idam edilmekten kutulurdu. Yani vücudun fani olması yeterli değil, esas olan “ene”nin fena bulmasıdır. Onun yok olmasıdır...”¹⁵

Necmeddin Kübra Hallac’ın (v. 309/922) sekr halinde söylediği ve vahdet-i vücud nazariyesinin esasını teşkil eden bu sözde de gereksiz bir “ene” lafzı olduğunu ifade etmektedir. Ona göre hakiki varlıkta fena bulan kimseden “ene” sözü çıkmamalıdır.

İslam dünyasında genelde vahdet-i vücud nazariyesi hakkında özelde ise İbni Arabi üzerinde yoğun tartışmalar yaşanmıştır. Kabul-ret çerçevesinde cereyan eden bu tartışmalar yer yer tekfir boyutuna kadar varmıştır. Bu konuda Bursevi’nin fikirlerini daha sonra müstakil bir başlık altında ele alacağımızdan şimdilik bu kadarı ile yetinmek istiyoruz.

1.2.3. Bilginin Kaynağı

Klasik kelam kitaplarında bilginin kaynağı duyular, doğru haber ve akıl olarak yer almaktadır. ¹⁶ Bununla beraber tasavvuf ehli tarih boyunca farklı birtakım yollarla bilgi sahibi olunabileceğini iddia etmiş ve bu sebeple sert eleştirilerle karşı karşıya kalmıştır. Onlar bu bilgi sahibi olma yollarını keşf, yakaza, insilah, rüya, ahz anillah, ilm-i bâtın, ilm-i ledün gibi bazı tabirlerle ifade etmişlerdir. Bu başlık altında Bursevi’nin ve genel olarak sufilerin bu gibi yollarla bilgi sahibi olma konusundaki fikirlerini incelemeye çalışacağız.

İsmail Hakkı Bursevi bir eserinde bu konuyla ilgili İbni Arabi’den şunları nakleder:

---

¹⁵ Necmeddin, Kübra, *Şerh-u Usûl-ü Hamse, Tasavvufî Hayat*, Çev. Süleyman ULUDAĞ, Dergah Yay. İst.-2015, s. 46.

¹⁶ Sabuni, Nureddin, *Maturidiye Akaidi*, s.55.

“...Ve ekber-i urefâ’dan menkuldür ki bazı insilahâtında Hz. İdris ile müctemi olup zuhur-i saatten ne kaldı deyu bakiyye-i ömr-i dünyadan suâl ettikde ‘İnsanların hesaba çekilecekleri (gün) yaklaştı’ (Enbiya, 21/1) deyu cevap verdi...”¹⁷

Daha önce de belirttiğimiz gibi o, fikirlerinden çok etkilendiği şeyhi İbni Arabî’den burada da övgüyle bahsetmektedir. Ona göre insilah halinde İbni Arabi Hz. İdris’le görüşmüş, dünyanın ömründen, kıyametin vaktinden sormuş, Hz. İdris ise bu soruya Enbiya suresinin ilk ayetiyle mukabelede bulunmuştur. Gördüğümüz kadarıyla Bursevi de eserlerinde buna benzer başka bilgilere yer vermekte ve bu şekilde bilgi sahibi olunabileceğini düşünmektedir.

İbni Arabi de eserlerinde batın ilmine çok vurgu yapmaktadır. Ona göre de Allah kula manevi ve batını yollarla birtakım ilimler ve özel bilgiler verebilir. Nitekim İbni Arabi’nin tefsirinde de bu yaklaşımın açık tezahürleri görülmektedir. Mesela o, ‘*Allah, hiçbir şeye gücü yetmeyen, başkasının malı olmuş bir köle ile katımızdan kendisine verdiğimiz güzel rızıktan gizli ve açık olarak harcayan (hür) bir kimseyi misal verir*’¹⁸ ayetinin tefsirinde bunu açıkça ifade etmiştir:

“Katımızdan kendisine verdiğimiz güzel rızıktan gizli ve açık olarak harcayan demek, yani ilim ve hikmet gibi batınî nimetlerden gizlice, zahir nimetlerden de açıktan infak eden kimse demektir.”¹⁹ Görüldüğü gibi ona göre ayette bahsedilen “açıktan harcamak” zahir mal ve nimetlerden yapılırken “gizlice harcamak” ise Allah’ın kula verdiği ilim ve hikmet gibi batınî nimetlerden yapılmaktadır.

Yunus Emre’nin (ö. 720/1320 ?) bir gazelini şerh ettiği Şerh-i Gazel-i Yunus Emre adlı eserinde de olağanüstü yollarla bilgi sahibi olmaktan bahseden Bursevi bir beytin

---

¹⁷ Bursevi, *Kırk Hadis Şerhi*, s.186.

¹⁸ Nahl 16/75.

¹⁹ İbni Arabi, Muhyiddin, *Tevilat*, trz., I, 359.

şerhinin sonunda هَكَذَا وَقَعَ الْإِلْهَامُ şeklinde bir ifade kullanmakta ve yazdıklarının kaynağının ilham olduğunu söylemektedir.²⁰

Kaynaklarda ilginç bir şekilde Bursevi'nin ölmeden önce kendi vefatını haber aldığına dair bazı bilgiler bulunmaktadır. Onun, vefatından 3 yıl önce yazdığı *Nakdu'l-Hal* adlı eserinin bir beytinde vefat edeceğini açıkça söylediği bazı beyitler nakledilmiştir. "Hakkı'ya envar-ı Hak'la pür oldu merkadi" beyti bunu açıkça ifade etmektedir.²¹

Tasavvufi birtakım hallerle bilgi sahibi olabilme konusunda çalışmaları bulunan Muhittin Uysal'ın bu konudaki fikrini burada ele almak istiyoruz:

"Kalp gözü, kalp bilgisi, ferâset, mârifet, ilham, keşf ve benzeri terimler, İslâm'ın medeniyet tasavvuruna ve düşüncesine derinlik katan önemli kavramlardır... Hepsinden yararlanılmalıdır. Ancak İslâm bilginleri tarafından, herkesi bağlamak üzere tespit edilmiş bilgi edinme yol ve kaynakları, "Duyu organları anlamına gelen havâss-ı selîme ve akıl yanında, bir de Kur'ân ve hadis âlimlerince ortaya konulan rivayet kanunlarına göre sâbit olan doğru haberler" şeklinde belirlenmiştir. Peki, sûfî bilgisinin bu çerçevede yeri yok mudur? Elbette vardır... Esasen bunlar, istikamet sahibi sûfîler tarafından yadırganır, gizlenir ve çoğu zaman bir imtihan vesîlesi kabul edilir. Başkalarının bu özel bilgiye göre davranması asla istenmez. İlhama mazhar olmuş kişi de, kalbine doğan şeyin şeytandan mı, yoksa Allah'tan mı olduğuna yine yukarıda sunulan ölçülerin, yani zâhir ilimlerinin tanıklığına başvurarak karar verir. Çünkü tek başına ilham, ilim ifade etmez."²²

Sonuç olarak bilginin kaynağı problemi açısından rüyada, keşf ve yakaza halinde veya ruhlar aleminde gerçekleşen birtakım görüşmelerle sahih bilgi sahibi olmak gibi yaklaşımların elbette ispat açısından kabul edilebilir bir tarafı bulunmasa da esasen inanmış

²⁰ Bursevi, *Şerh-i Gazel-i Yunus Emre*, Konya Yazma Eserler Kütüphanesi, nr: 3458, 47.

²¹ Kara, Mustafa, *Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler*, Osmangazi Belediyesi Yay., Bursa-2017, s.550.

²² Uysal, Muhittin, *Tespit ve Yorum Bakımından Sûfî Bilgisi ile İlgili Haberler*, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 21, s. 181-217, Konya-2006.

salih bir müminin bu şekilde bazı olağanüstü haller yaşayabileceği reddedilmemektedir. Reddedilen nokta bu şekilde elde edilen bilginin herkes için bağlayıcı olduğu yönündeki yaklaşımdır

1.2.4. Hadis Anlayışı

Genel olarak tasavvuf ehlinin itikadi noktada maruz kaldığı birtakım eleştirilere değinmiştik. Sufiler tarih boyunca hadis tahammülü noktasında muhaddisler tarafından mütesahhil olmakla itham edilmiştir. Kanaatimizce İbni Arabi'den çok etkilenmesinin bir sonucu olarak Bursevi eserlerinde rüya, yakaza, keşif, insilah vs. hallerde peygamberle görüşmekten, ondan hadis almaktan bahseder. Hatta bu görüşünde daha da ileri gider ve bu şekilde alınan hadisin isnadının 'âlî isnad' olduğunu, isnad sisteminin hatadan salim olamayacağını, keşif yoluyla alınan hadisin ise bizzat peygamberden alınması sebebiyle hatadan beri olduğunu iddia eder.²³ İbni Arabi'nin üzerinde özellikle durduğu ve gayet iddialı olduğu bu konuda Bursevi'nin de hocası gibi birtakım düşünceleri olduğunu onun bazı ifadelerinden anlamaktayız.

Bursevi'ye göre bir hadisin sahih olması için muteber kimselerin eserlerinde bulunması yeterlidir. O, bir hadise sahih hükmünün verilebilmesi için hadisin sadece tasavvuf büyüklerinin eserlerinde bulunmasını yeterli görmüştür.

Mesela mübarek gecelerde kılınacak olan muayyen rekâtli namazların faziletinden bahseden bazı hadisler hakkında muhaddisler Ebu Talib Mekki'yi (v. 386/996) şiddetle eleştirirken Bursevi bu konuda Mekki'nin yanında yer alarak şunları söylemiştir:

---

²³ Avcı, Seyit, *Sufilerin Hadis Anlayışı-Bursevi Örneği*, Ensar Yay. Konya-2004, s.297.

“İmam Mekki ki muhaddis olduğundan cibâl-i Mekke’de on seneden ziyade nebatatla teayyüş eyleyip vücudu sebz-renk alıp halde ona muadil ve denk yok iken, naklen ve keşfen Kûtu’l-Kulub’da Salat-ı Beraatı tashih ettikleri ledâ üli’l-ebâr nümâyân iken...”²⁴

Görüldüğü gibi Bursevi muhaddislerce ne kadar tenkit edilse de sırf Mekki’nin kitabında yer aldığı için hadisin sahih olduğunu iddia etmektedir. Bu iddiasına dayanak olarak da şeyhin hadis ilmine dair yeterliliğini özellikle vurgulamaktadır.

Bursevi ayrıca bazen klasik hadis usulünde görmeye alışık olmadığımız şekilde hadisler hakkında ‘manası sahih’ gibi bazı ifadeler kullanmaktadır. Ona göre senedi sağlam olmayan bir hadis eğer başka sahih hadislerin ifade ettiği bir manayı içeriyorsa senedinin zayıf olması hadisle amel edilmesine mani olmamaktadır. Mesela muhaddislerce mevzu olduğu söylenen ‘*Fakirlik iftiharımdır*’ hadisi hakkında kendisi “Lakin manası sahihtir” demiştir.²⁵

Bursevi’nin mevzu haberler hakkındaki görüşü de ilgi çekicidir. O, Erbain Şerhi’nde bu konuda şunları söyler:

“Mevzu hadis ile amel ister kısasla, ister ahkâmla, isterse terğib ve terhible veyahut başka bir konuda olsun, kesinlikle haramdır. Burada şunu da ifade etmeyi uygun görüyoruz: Mevzu hadis insanlar arasında mamulün bih olan bir konuda olabilir. Bu takdirde yapılması güzel olan bir iş mevzu olan bir haberle de rivayet edilmiştir diye o haberle amel edilmiş olmadığı gibi, iyi ameli terk etmek de gerekmez.”²⁶

Bursevi’nin hadis usulünü genel olarak iyi bilmekle beraber bazı noktalarda hadisçilere muhalif davrandığı, hatta hadisçiler hakkında ağır ifadeler kullandığı bilinmektedir. Ona göre bir hadis zayıf da olsa, bazı şartlarla amel edilebilir. Hatta yukarıda

---

²⁴ Bursevi, *Kırk Hadis Şerhi*, s. 138.

²⁵ Avcı, Seyit, *Sufilerin Hadis Anlayışı-Bursevi Örneği*, s. 213.

²⁶ Bursevi, *Kırk Hadis Şerhi*, s. 98.

da görüldüğü üzere o, hakkında sağlam bir nass bulunmamasına rağmen insanlar arasında uygulanagelen güzel bir uygulama söz konusuysa, bu uygulamayı destekleyen mevzu bir rivayet ortaya çıktığı zaman, söz konusu uygulamanın dayanağının bu mevzu rivayet olmaması ihtimalinden hareketle o iyi amelin terk edilmesinin hoş olmayacağını ifade etmektedir. Tabi ki bu anlayışından dolayı Bursevi'nin mevzu hadisle amel etmeyi caiz gördüğü gibi bir sonuç çıkarılmamalıdır. Zira onun esas aldığı nokta bu amelin dayanağı değil, bizzat kendisidir. Bir başka deyişle o, amelin terk edilmemesini savunurken rivayetin mevzu olduğu gerçeğini inkâr etmemektedir.

Ayrıca ifade etmemiz gereken ilginç bir konu daha vardır. Bursevi'nin hadis tahammül ve edası noktasında mütesahil bir âlim olduğunu söylemiştik. Ona göre bir hadis senedi olmasa yahut senedi zayıf da olsa muteber sufi ve tanınmış âlimlerin kitaplarında yer alması gibi bazı özelliklere sahip olması durumunda sahih seviyesinde kabul edilir ve amel edilebilir. Buna karşılık dikkat çeken bir nokta ise hadis anlayışında bu kadar mütesahil olmasına karşılık Bursevi'nin Ruhu'l-Beyan tefsirinde kullanmış olduğu hadislerin tamamına yakınının kütüb-i sitte'de bulunan sağlam hadislerden olmasıdır.

Netice olarak; hadis tahammül ve rivayeti konusunda tarih boyunca tasavvuf ehliyle hadisçiler anlaşamamıştır. Bir hadisin sahih olduğunu göstermek üzere hadisçiler tarafından ortaya konulan kriterler sufiler tarafından kabul edilegelmiş ise de kendileri uygulamada farklı davranmışlardır. Batını yollarla ali isnad ile hadis almak, asr-ı saadetten sonraki devirlerde peygamberin sohbetine mazhar olup bir hadisin sıhhatini bizzat kendisine sormak gibi anlayışlar zahiri ilim kriterleriyle ölçülüp doğruluğu yanlışlığı ortaya konulamayacağından şiddetle tenkit edilmiştir. Yalan hadis rivayet etmekle ilgili rivayetler de dikkate alınırsa günümüz açısından düşünüldüğünde herkese göre değişen ve belirli bir

standardı bulunmayan bu gibi anlayışların peşine düşmek yerine klasik hadis usulünün verileriyle hareket etmenin ihtiyata daha uygun olduğunu düşünüyoruz.

1.2.5. Ruhü'l-Beyan Tefsiri

Çalışmamızın giriş bölümünde de belirttiğimiz üzere özellikle Bursevi'nin çalışılmasının sebebi onun işari tefsir anlayışının son dönemdeki en önemli temsilcisi olmasını düşünüyor olmamızdır. Nitekim Bursevi hakkında yazılmış bazı akademik çalışmalarda onun hakkında geçen "Tasavvufi tefsir ekolünün zirve isimlerinden İsmail Hakkı Bursevi" gibi bazı ifadeler bu görüşümüzü desteklemektedir.²⁷

İsmail Hakkı Bursevi, ilginç bir şekilde tefsirini nüzulün tamamlandığı süre olan 23 yılda tamamlamıştır. Tefsiri ayrıca Arapça yazılmış olup İslam dünyasında da ilgi görmüştür.²⁸ Bazı şiiirler ise eserde Farsça olarak yer almıştır.

Eser bir tefsir kitabı olmasına karşılık içerisinde meviza (nasihat ve menkıbeler) dikkat çekecek derecede bulunmaktadır. Esasen bu durum tefsirin yazılış maksadıyla ilgili bir durumdur. Zira Bursevi tefsirini yazmaya Anadolu'nun değişik bölgelerinde insanlara nasihat etmek üzere aldığı parça parça ve dağınık notları bir araya getirmek suretiyle²⁹ Bursa Ulu Camide yaptığı vaazlar çerçevesinde başlamıştır. Dolayısıyla esere vaaz üslubu hâkimdir. Bu sebeple tefsirinde gerçeklik payı olmayan birtakım rivayetler ve menkıbeler bulunmaktadır. Esasen Bursevi bu konuda –ilgili başlık altında değinildiği üzere- aslında haberin kaynağının sağlamlığından ziyade vereceği faydaya odaklanmaktadır. Bu sebeple vaaz ve nasihat niteliği taşıması sebebiyle bu haberleri eserine almıştır.

---

²⁷ Bkz. Karaman, Abdullah, *Tasavvufi Tefsirlerin Ahkam Ayetlerine Yaklaşımı (İsmail Hakkı Bursevi Örneği)*, Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları -I-, İlim Yayıma Vakfı Yay. Ankara- 2011, s. 261-280. Yazar bu çalışmada aynı zamanda Bursevi'den övgüyle bahsederek onun zahir ve batın ilimlerinin her ikisine de sahip mutedil bir müfessir olduğunu, sufi meşrep olsa da şeriatın zahirini esas alan bir alim olduğunu söylemektedir.

²⁸ Aşkar, Mustafa, *Tasavvuf Tarihi Literatürü*, Kültür Bakanlığı Yay, Ankara 2001, s.109.

²⁹ Bu noktaya müellif bizzat eserin mukaddimesinde değinmektedir. Bkz.; *Ruhu'l-Beyan*, I, 2.

Bursevi tefsirinde 5000 civarında hadis kullanmıştır. Bu hadislerin önemli bir kısmının ise kütüb-i sitte'den olduğu bilinmektedir.³⁰

Bu bilgilerden başka Bursevi'nin tefsir usulü hakkında bazı noktalara temas etmemiz gerekmektedir. Öncelikle yazarının sufi kişiliğinin daha fazla öne çıkması sebebiyle işari tefsir kategorisinde değerlendirilen Ruhu'l-Beyan tefsirinin sırf bu kategoride değerlendirilmesinin tartışmaya açık bir konu olduğunu ifade etmeliyiz. Zira o, ayetleri tefsir ederken sırf manevi işaretlere ve tasavvufî hal ve makamlara göre hareket etmemiştir. Ayetleri yorumlarken sarf ve nahiv kurallarından, varsa ilgili rivayetlerden, dirayet sayılabilecek birtakım ilmi ve aklî istidlallerden de önemli ölçüde yararlanmıştır. Hatta eserinde menkıbe ve vaaz üslubuna dayanan tefsir üslubunun zannedilen aksine rivayet ve dirayet üslubuna nazaran çok az olduğunu, ayetlerin bir kısmının tefsirinde ise hiç yer almadığını özellikle belirtmemiz gerekmektedir.

Bursevi ayetleri yorumlarken önce kırık mealini vermekte, ardından cümleleri belirli parçalara bölerek her bir kısmını müstakil bir cümle olarak ele alıp değerlendirmekte, varsa önceki cümle veya terkiplerle bağlantısını ortaya koymaktadır. Bursevi eserinde sarf ve nahiv kurallarına hatırı sayılabilecek derecede atıfta bulunmuş, ardından nahiv incelikleri çerçevesinde muhtemel manaları “hal olursa şöyle, sıfat olursa şöyle, temyiz olursa şöyle olur” şeklinde ayrı ayrı vermiştir. Ardından varsa ayetin sebab-i nüzulünü ifade etmiş, yorumlarını ilgili gördüğü hadis rivayetleriyle desteklemiştir. Varsa ayetin kıraat vecihlerini ortaya koymuş, ayrıca gördüğü belagat güzelliklerini ifade etmiş, ayetin içeriğiyle alakalı şiirlere yer vermiş, ardından en son olarak da tek tek ayetleri değil de, bağlı bulunduğu üç-beş ayetlik pasajın hepsini bütün olarak ilgilendiren menkıbelerden, işari yorumlardan ya da tasavvuf büyüklerinin sözlerinden bahsetmiştir. Bursevi'nin tefsir usulünde bahsettiğimiz

---

³⁰ Avcı, Seyit, *Sufülerin Hadis Anlayışı-Bursevi Örneği*, s. 290.

rivayet ve dirayetten iyi bir biçimde yararlanması onun bu sahadaki ilmi yeterliliğini ortaya koymaktadır. Ayrıca işari yorumları en sona bırakması ise zannımızca onun tefsir usulüne dair bir hassasiyetinden dolayı olmalıdır. Bursevi'nin ayetlerin rivayet ve dirayetten kopuk olarak sırf sufi bir bakış açısıyla yorumlanmasının sakıncalı olabileceğini düşünmüş olma ihtimali gayet kuvvetli görünmektedir.

Bursevi'nin lügat ilimlerinden de önemli derecede faydalandığını görmekteyiz. Öyle ki bazen bir lafza muhtemel tüm manaları verip her birine uygun anlamlar yüklemektedir. Bir sözlüğü aratmayacak derecede yeterli lügavi bilgiyi mesela hak lafzı hakkında Muhammed Suresi 2. ayette vermiştir. Bu onun tefsirinde lafza bağlılığın ne kadar önemli olduğunu gösteren örneklerden birisi olsa da aslında Bursevi'nin işari tefsir yaptığı yerlerde lafzi manalara çok bağlı kaldığı söylenemez. Lakin dikkat edilirse kelimenin lügavi anlamından uzak olarak verdiği manaların ayetlerin işari/ikincil kısmında bulunduğu görülecektir. Buna mukabil o birincil manalarda hep lafza bağlı kalmıştır. Konuyla ilgili yapılan araştırmalarda onun ahkâm ayetleriyle ilgili olarak yaptığı işari yorumlarda şeriatın zahirinden ayrılmadığı, ayeti ahkâm bakımından incelerken bir fakih gibi hareket ettiği, tasavvufi yorumlarında ise mutasavvıflığını iyi bir şekilde konuşturduğu ifade edilmiştir.³¹

Bursevi ayrıca tefsirinde kelami konulara da değinerek ayetlerin yorumunda konuyla ilgili olarak kelimelerin mezheplerinin ne düşündüklerini ve bu düşüncelerine dair delillerini ortaya koyarak konuyu tartışır ve Ehlisünnet yaklaşımıyla muarızların delillerini çürütmeye çalışır. Örnek olarak En'am Suresi 6/103. ayette belirtilen “*gözlerin Allah'ı idrak edemeyeceği, ama Allah'ın gözleri idrak edeceği*” ifadesinden hareketle bu ayetin tefsirinde mezhepler arasında ihtilafı olan ‘Ruyetullah’ meselesini gündeme getirerek hararetli bir

---

³¹ Kahraman, Abdullah, *Tasavvufî Tefsirlerin Ahkam Ayetlerine Yaklaşımı (İsmail Hakkı Bursevi Örneği)*, s. 279.

şekilde tartışmıştır.³² Ayrıca eserinde imanın ne olduğu konusunda da mezheplerin ve farklı âlimlerin görüşlerine yer verip hem kelami hem de fıkhi olarak tartıştığını da görüyoruz.³³ Onun kelim ilminde mezhepler arasında önemli bir tartışma konusu olan vaad ve vaid konusunu da gündeme getirerek tartıştığı da olmuştur.³⁴

Bursevi genel olarak eserlerinde de görüldüğü üzere ilham ve keşif anlayışıyla birtakım bilgilere sahip olunabileceğini, hatta kendisinin de bu şekilde birtakım bilgilere ulaştığını iddia etmektedir. Örnek olarak o Kureyş Suresinin tefsirini yaparken tefsirin sonunda vahdet-i vücud anlayışıyla ilgili birtakım bilgiler verdikten sonra surenin tefsirini “Allah’tan bana bu şekilde ilham geldi” diyerek bitirmiştir.³⁵

Görüldüğü üzere Bursevi ontolojik konulara da sufi bir bakış açısıyla yaklaşmış ve farklı birtakım yaklaşımlarda bulunmuştur. Özellikle varlığın hakikati konusunda o şeyhi İbni Arabi gibi Vahdet-i vücud anlayışının önemli bir savunucusu konumunda gözükmektedir. Bu anlayışa göre varlık âlemindeki her şey her ne kadar zahir itibarıyla hakikat gibi görünse de esasen batıl olup hakikat olan tek şey Allah’ın kendisidir. Vahdet-i vücud anlayışına dair bu açıdan yapılan benzer yorumlara üçüncü bölümde ayrı bir başlık halinde değineceğiz.

1.2.6. Tefsirinde Kullandığı Kaynaklar

Bursevi’nin tefsirinin diğer bir önemli yanı da başvurduğu kaynaklardır. O, tefsirinde tüm ilim dallarında önemli bazı kaynaklara atıf yapmaktadır. Bu eserlerin başlıcaları şunlardır:

---

³² Ruhu’l-Beyan, III, 77.

³³ Ruhu’l-Beyan, IX, 94.

³⁴ Ruhu’l-Beyan, V, 340.

³⁵ Ruhu’l-Beyan, X, 521.

Müfredat- Ragıb İsfehani . (v. 501/1108), Keşşaf- Zemahşerî (v. 538/1144), Bahru'l-Ulum- Alaaddin Semerkandi (v. 539/1144), Mefatihü'l-Gayb- Fahreddin Râzî (v. 606/1210), Fususul Hikem- İbni Arabi (v. 638/1240), Tevilat-ı Necmiyye- Necmeddin Daye (v. 654/1256), El-Câmi li-ahkâmi'l-Şuran- Kurtubî (v. 671/1273), Mesnevi-Mevlana (v. 672/1273), Envaru't-Tenzîl- Beydavi (v. 685/1286), Medarikü't-Tenzil- Nesefî (v. 710/1310), Bahru'l-Muhît- Ebu Hayyan Endülüsi (v. 745/1344), Tarifat- Cürcanî (v. 816/1413), İrşad-ı Akl-ı Selim- Ebu Suud Efendi (v. 982/1574).

Ortaya koymamız gereken bir husus da şudur: Bursevi tefsirinde farklı kaynaklardan yararlanırken genel olarak kendi görüşünü destekleyecek mahiyette ve kendi fikri dünyasına yakın gördüğü kişilerin eserlerinden alıntılar yapmayı tercih etmiştir. Bu noktada ayrıca ele alınması gereken nokta Mutezilî bir müfessir olan Zemahşerî ve onun Keşşaf isimli eseridir. Tefsir tarihinin en önemli şahsiyetlerinden birisi olan Zemahşerî lügavî ve aklî istidlaller konusunda en başarılı müfessirlerden kabul edilegelmiştir. Öyle ki yazmış olduğu Keşşaf isimli eser tefsir tarihimizin başyapıtlarından birisi olmuş ve muarızlar tarafından bile kıymeti takdir ve teslim edilmiştir. Bursevi'nin bu eserinde Zemahşerî'den epeyce alıntı yaptığını biliyoruz. Bursevi alıntı yaparken akli ve lügavi anlamda Keşşaf'tan bazı alıntılar yaparak hakkını teslim etmiş, bazen de –özellikle itikadî noktadaki- yapmış olduğu yorumları eleştirmiş ve karşıt delillerle çürütmeye çalışmıştır. Sözgelimi Bursevi Allah'ın ahirette müminler tarafından görüleceğine dair tartışma konusu olan “*O gün bazı yüzler bembeyazdır, Rablerine bakarlar (Kıyame 75/23)*” ayetinin tefsirinde önce ehlisünnetin yorumunu getirmiş, ardından Zemahşerî'nin bu ayete “*Rablerinden nimet umarlar*” şeklindeki mutezilî yorumunu ortaya koyarak uzunca tartışmış ve eleştirmiştir.³⁶

---

³⁶ Ruhü'l-Beyan, X, 251.

Her ne kadar kendi dönemindeki toplumun ıslahı için bir vaaz ve nasihat maksadıyla yazılmış olsa da bu eser içerdiği derin ilmi bilgiler ve referans olarak kullandığı kaynaklarıyla yazıldığı günden bu yana ilim camiasında haklı bir yer edinmiş, birtakım bilimsel çalışmalara konu olmuştur.

İKİNCİ BÖLÜM

2.1. HAK VE BATIL KAVRAMLARININ SÖZLÜK ANLAMLARI

Çalışmamızın bu bölümünde araştırmamızın esasını teşkil eden hak ve batıl kavramlarının manalarını, arap lügatinde ve cahiliye dönemi arap şiirindeki kullanımlarını inceleyeceğiz.

2.1.1. Hak Kavramı

Hak kavramı Kur’anda 227 yerde geçmektedir. Türevleriyle birlikte değerlendirildiğinde ise toplam 287 yerde kullanılmıştır.³⁷

Zemahşeri kavramın kullanımları hakkında şunları söylemiştir:

Var etme: **حَقَّ اللهُ الأَمْرَ حَقًّا** : Allah onu ortaya koydu ve var etti.

Kesin bilgi: **حَقَّقْتُ الأَمْرَ** : Ona dair kesin bilgi elde ettim. **كسبت الخبر** Kesin bilgi aldım demektir.

Dosdoğru aktarma: **انا اُحِقُّ لَكُمْ هَذَا الخَبَرَ** Birisine bir haber geldiğinde inanmazsa haber getiren kişi bu sözü “Ben size bu haberi dosdoğru aktarıyorum” manasında kullanır.

Kıyamet günü herşeyin hakikati (**حَوَاقُ الأُمُور**) ortaya çıkacağından kıyamet hakkında **الحاقّة** denilmiştir.

Doğru söz: **احقَّ الرَّجُلُ** Adam doğru söyledi demektir.

Muaraza: **حَاقَفْتُ صَاحِبِي** Her birimiz doğru söylediğini iddia etti.

Sünen sahibi Ebu Davud Es-Sicistani (ö. 275/889) kavramın bu manada kullanıldığı bir hadis rivayet etmiştir. Hadiste çocuğun ayrılmış olan karı kocadan hangisinin yanında kalması gerektiği konusunda tartışmaya giren anne ve babanın meselesi kura ile

³⁷ Kalkan, Ahmed, *Ansiklopedik Kur’an Kavramları ve Güncel Yansımaları*, Davud Emre Yayınevi, İstanbul 2011, IV, 762.

çözölmek istenince baba ‘مَنْ يُحَاقِنِي فِي وَلَدِي!’ Şeklinde itiraz ederek çocuk üzerinde velayet hakkına sahip yegâne kişinin kendisi olduğunu ifade etmek istemiştir.³⁸

İsabet etme: قَدْ اِحْتَقَقْتُ طَعْنَتَكَ İsabet eden, sapma olmayan atıŐa denir.

Hatasız vurdun demektir.

Güzel kelam: كَلَامٌ مُجَوِّ : Nazmı düzgün olan söz.

Sağlamlık: حَقَّقْتُ الْعَقْدَةَ : Düğüm sağlam atıldı.

Zamanı gelme: انتِ الناقَةُ عَلَيَّ حَقَّهَا : Deve yük yükleneyecek yaŐa geldi demektir.³⁹

Hak kavramının kullanımları konusunda Ragıb El-İsfehani (v. V. /XI. yüzyılın ilk çeyreği) Şunları ifade eder:

Hak lafzının esas manası muvafakat, uygunluktur. Mesela kapı ayağının (menteşe) kendi etrafında herhangi bir eğrilik olmaksızın tam bir istikametle dönmesidir.

Bu kavram Şu manalarda da kullanılmıştır:

- Bir Şeyi hikmetle yaratan kişi hakkında:

فذلکم الله ربکم الحقّ فما ذا بعد الحقّ الا الضلال فائي تصرفون

İŞte o Allah, sizin hak rabbiniz; haktan sonra da dalaletten başka ne vardır? O

halde nasıl çevrilirsiniz? (Yunus 10/32)

- Hikmet uygun olarak yaratılan Şeyler hakkında kullanılır. Bundan dolayı

‘Allah’ın fiilleri haktır’ denilir.

هُوَ الَّذِي جَعَلَ الشَّمْسَ ضِيَاءً وَالْقَمَرَ نُورًا وَقَدَرَهُ مَنَازِلَ لِتَعْلَمُوا عَدَدَ السِّنِينَ وَالْحِسَابَ ۗ مَا خَلَقَ اللَّهُ ذَلِكَ إِلَّا

بِالْحَقِّ ۗ يُفَصِّلُ الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ

- Bir Şeye itikat etmek:

³⁸ Ebu Davud, *Sünen*, Talak, 13. 2274 nolu hadis.

³⁹ Zemahşeri, *Esasü'l-Belâğa*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut-1998, I, 203.

‘Falanca kişinin yeniden dirilme ve haşır konusundaki inancı gerçektir’ denilir.

- Gerektiği zamanda, gerektiği kadar ve gerektiği gibi söylenen söz ya da yapılan iş hakkında:

فعلك حقّ، قولك حقّ

- Yakışık almak manası:

Araf suresi 105. ayet حَقِيقٌ عَلَىٰ أَنْ لَا أَقُولَ عَلَىٰ اللَّهِ إِلَّا الْحَقَّ قَدْ جِئْتُمْ بِبَيِّنَةٍ مِّن رَّبِّكُمْ فَأَرْسِلْ

مَعِيَ بَنِي إِسْرَائِيلَ

şeklinde de okunmuştur⁴⁰ ki bu durumda da mana değişmemektedir.

- “Bu sebeple işledikleri kötülüklerin cezası onlara ulaştı ve alay ettikleri şey kendilerini kuşattı” (Nahl 16/34) ayetinden hareketle حَقَّ fiilinin aslı حَقَّ şeklidir, denilmiştir.

Fıkıh ıstılahında hak: Lafzın bizzat sözlük anlamında kullanılmasıdır.⁴¹

Firuzabadi'nin (v.817/1415) Kamusu'l-Muhit adlı eserinde şu manalar yer almaktadır:

- Hak Allahın isimlerinden birisidir, Kur'an hakkında da kullanılır. Batılın zıddıdır. Aynı zamanda takdir edilmiş işlere de denir. Adalet, islam, mal, mülkiyet, mevcut ve sabit olan şey, doğruluk manalarında da kullanılmıştır.

- Birşeyin ortası: سقط علي حاقّه

- Gelecek: حاقّة O günde herşeyin gerçeği ortaya çıkacaktır.

- Gerçeklik: حَقُّ الامرْ Şeksiz şüphesiz meydana geldi demektir.

- Yaraşma: حَقِيقٌ به Layık olma, yaraşma.

⁴⁰ Abdulfettah Abdulgani El-Kadi, *El- Buduru'z-Zahira Fi Kiraati'l-Aşri'l- Mütevatira*, Daru'l-Beyrut, Beyrut-2007, s.203.

⁴¹ Ragıb El-İsfehani, *El-Müfredat*, s. 132-133. Cürcani'nin kavram hakkında vermiş olduğu bu manalar ve örneklerin bizzat ayınlarını Bursevi de eserinde yazmıştır. Bkz.: Ruhu'l-Beyan, VIII, 497.

- Dört yaşına basmış deve: الحَقُّ
- Pay: هذه حَقَّتِي Bu benim payımdır denilir.
- İsbet: أَحَقَّت الرَّمِيَّةُ Oku iyi attı.
- Sağlam: كَلَامٌ مَحَقَّقٌ Sağlam, etkili söz. مَحَقَّقُ الثِّيَابِ : Sağlam dokunmuş elbise.
- Hız : الحَفِيقَةُ : En yüksek hızla gitmek, birşeyi peşi sıra takip etmek, ya da sert

bir seyir sonrası atın çatlamaşı. ⁴²

Seyyid Şerif Cürcani'nin 'Et-Tarifât' adlı eserinde kavramla ilgili şu ifadelere rastlamaktayız:

Sözlükte “inkarı mümkün olmayan gerçek” anlamına gelir. Dilbilimcilerin terminolojisinde ise “vakiya uygun olan hüküm” manasındadır.

Hak kavramı söz, inanç, din ve mezhepler hakkında kullanılır. Bunun zıddı ise 'Batıl' dır.

Kavramın “sözde doğruluk” manası öne çıkar. (Sözün doğruluğu manasında) Bunun zıddı ise “Yalan”dır.⁴³

Cürcani'nin özellikle son olarak verdiği manayı müfessir Nesefi (v. 710/1310) “Medarikü't-Tenzil ve Hakaiku't-Tevil”de kullanmış ve Kasas suresinin 3. Ayetindeki “Biz sana Musa ve Firavun'un haberlerini hak ile anlatıyoruz” ayetindeki “hak ile” lafzını بِالْحَقِّ: بالشَّقِّ şeklinde tefsir etmiştir ki buna binaen mana ‘Biz sana Musa ve Firavun’un haberini doğru kimseler olarak anlatıyoruz’ şeklinde olmaktadır. ⁴⁴

Dikkat edilirse Cürcani kavramın dinler hakkında kullanıldığını ifade etmektedir. Hak dinler ve batıl dinlerin ne olduğu konusuna ayrı bir başlıkta değinmek gerektiğini düşünüyoruz.

⁴² Firuzabadi, Muhammed b. Yakup, *Kamusu'l-Muhit*, Müessesetü'r-Risale Li't-Tab' Ve'n-Neşr Ve't-Tevzi', Beyrut-2015, I, 874.

⁴³ Cürcani, Seyyid Şerif, *Et-Tarifât*, Daru'l- Kütübi'l- İlmiyye, Beyrut, 2013, S.94.

⁴⁴ Nesefi, Ebu'l-Berekat, *Medarikü't-Tenzil ve Hakaiku't-Tevil*, Beyrut, 2013, s. 267.

Ünlü dilbilimci İbni Manzur'a (v. 711/1311) göre kavramın manaları ve kullanım alanları şunlardır:

- Batıl'ın zıddı. Kavram bir hadiste bu manada kullanılmıştır. Ahmed b. Hanbel'in rivayet ettiği bu hadiste efendimiz (s.a.v) telbiye getirirken لَبَّيْكَ إِلَهَ الْحَقِّ demiştir ki bu durumda mana “Batıl olmayan, Hak olan ilah” şeklinde olmuştur.⁴⁵

- Peygamberin işleri ve getirdiği kutsal kitabın ayetleri

بَلْ نَقْذِفُ بِالْحَقِّ عَلَى الْبَاطِلِ “Hayır, biz hakkı batılın üzerine atarız” (Enbiya-18)

- Bir işin gerçekleşmesi

قَالَ الَّذِينَ حَقَّ عَلَيْهِمُ الْقَوْلُ “Haklarında azap hükmü gerçekleşenler dedi ki...” (Kasas-

63)

لَقَدْ حَقَّ الْقَوْلُ عَلَى أَكْثَرِهِمْ “Ant olsun ki, hüküm çoğunun aleyhine gerçekleşmiştir”

(Yasin-7)

- Fiilin if'al babında أَحَقَّ şeklinde kullanımı ise bir şeyi gerçek saymak manasına gelir.

- Tef'il babında تَحْقِيقٌ şeklinde kullanımı ise bir şeyi gerçekleştirmek manasındadır.

-Kesin bilgi حَقَّقْتُ الشَّيْءَ: عَلِمْتُهُ بِالْيَقِينِ

- Davalaşma الْمُحَاقَّةُ - الْحِقَاقُ

- Hak talep etme اِسْتَحَقَّ

- Doğru ve haklı olduğunu iddia etme

اِحْتَقَّ الْقَوْمُ: قَالَ كُلُّ وَاحِدٍ مِنْهُمْ 'الْحَقُّ فِي يَدِي'

- Allahın bir ismi

- Allahın bir sıfatı (bu zayıf bir görüştür)

⁴⁵ Müsned, II, 341.

- Gelecek olan şey

وَجَاءَتْ سَكْرَةُ الْمَوْتِ بِالْحَقِّ “Ölüm sarhoşluğu bir hakikat olarak insana gelir de...”

(Kaf/50-19) Buna göre ayette kavramın ‘kaçınılmaz olan, kesinlikle gerçekleşecek olan şey’ manasında kullanıldığı anlaşılmaktadır.

- Yaraşma

يَحَقُّ عَلَيْكَ أَنْ تَفْعَلَ كَذَا

مَحْقُوقٌ أَنْ تَفْعَلَ كَذَا – حَقِيقٌ أَنْ تَفْعَلَ كَذَا

- Sözün doğruluğu

- Şüpheden sonra varılan kesin bilgi

- Akıl baliğ olmak ; الحِقَاقُ; çocuk akıl baliğ olunca ona haklarının teslim edilmesi gerektiğinden bu şekilde söylenmiştir.

إِذَا بَلَغَ النِّسَاءَ نَصَّ الْحَقَاقُ فَالْعَصْبَةُ أَوْلَى

- Kıyamet ⁴⁶ الحَاقَّةُ

Dameğani (v. 478/1085) de kavramın Kur’an’da 12 manada kullanıldığını zikreder ve şunları söyler:

- Allah’ın Hükümü

وَلَوْ اتَّبَعَ الْحَقُّ أَهْوَاءَهُمْ لَفَسَدَتِ السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ وَمَنْ فِيهِنَّ بَلْ أَنْتَبَيْنَاهُمْ بِذِكْرِهِمْ فَهُمْ عَنْ ذِكْرِهِمْ مُعْرَضُونَ

“Eğer hak onların kötü arzu ve isteklerine uysaydı, mutlaka gökler ve yer ile bunlarda bulunan kimseler bozulur giderdi. Hayır, biz onlara şan ve şereflerini getirdik; fakat onlar kendi şereflerine sırt çevirirler.” (Muminun 23/71)

- Kur’an

بَلْ كَذَّبُوا بِالْحَقِّ لَمَّا جَاءَهُمْ فَهُمْ فِي أَمْرٍ مَرِيحٍ

⁴⁶ İbni Manzur, *Lisanü'l-Arap*, Dâru's-Sâdir, Beyrut-1990, X,48.

“Hayır; onlar, gerçek (Kur’an) kendilerine gelince onu yalanladılar; kararsızlık içindedirler” (Kaf 50/5)

- İslam

وَقُلْ جَاءَ الْحَقُّ وَزَهَقَ الْبَاطِلُ إِنَّ الْبَاطِلَ كَانَ زَهُوقًا

“De ki: Hak (İslam) geldi, batıl (şirk) yok oldu. Şüphesiz batıl (şirk), yok olmaya mahkûmdur” (İsra 17/81)

فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّكَ عَلَى الْحَقِّ الْمُبِينِ

“O halde Allah'a güven. Sen, şüphesiz açık bir gerçek (İslam) üzerindesin.”

(Neml 27/79)

- Adalet

يَوْمَئِذٍ يُوقِفُهُمُ اللَّهُ دِينَهُمُ الْحَقَّ وَيَعْلَمُونَ أَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ الْمُبِينُ

“O gün Allah, onlara gerçek (adil) cezalarını tamamen verecek ve onlar, Allah'ın apaçık Hak (adil) olduğunu bileceklerdir.” (Nur 24/25)

رَبَّنَا افْتَحْ بَيْنَنَا وَبَيْنَ قَوْمِنَا بِالْحَقِّ وَأَنْتَ خَيْرُ الْفَاتِحِينَ.....

“... Rabbimiz! Bizimle kavmimiz arasında adaletle hükmet! Sen hükmedenlerin en hayırlısıdır.” (Araf 7/89)

- Tevhid

بَلْ جَاءَ بِالْحَقِّ وَصَدَّقَ الْمُرْسَلِينَ

“Hayır! O, gerçeği (tevhidi) getirdi ve peygamberleri de doğruladı.” (Saffat 37/37)

- Doğruluk

وَيَسْتَنْبِئُونَكَ أَحَقُّ هُوَ قُلْ إِي وَرَبِّي إِنَّهُ لَحَقٌّ وَمَا أَنْتُمْ بِمُعْجِزِينَ

“Sahi doğru mu bu? diye senden soruyorlar. De ki: Evet, Rabbime yemin ederim ki, o dosdoğru ve siz, bundan yakayı kurtaramazsınız.” (Yunus 10/53)

- Verilmiş hükmün geçerlilik kazanması

قَالَ الَّذِينَ حَقَّ عَلَيْهِمُ الْقَوْلُ رَبَّنَا هَؤُلَاءِ الَّذِينَ أَغْوَيْنَا أَغْوَيْنَاهُمْ كَمَا غَوَيْنَا تَبَرَّأْنَا إِلَيْكَ مَا كَانُوا إِيَّانَا يَعْبُدُونَ

“Aleyhlerinde hüküm verilmiş olanlar: «Ey Rabbimiz, işte azdırdığımız kimseler! Biz onları kendi azdığımız gibi azdırdık. Sana masum olduğumuzu arz ettik; onlar bize tapmıyorlardı.» (Kasas 28/63)

- Batılın zıddı

ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ وَأَنَّ مَا يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ الْبَاطِلُ وَأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْعَلِيُّ الْكَبِيرُ

“Bu, şundandır: Çünkü Allah hakkın ta kendisidir, Ondan başka taptıklarınız ise hiç şüphesiz batıldır. Hakikat, Allah, O, çok yüce, çok büyüktür.” (Lokman 31/730)

- Mal

...وَلْيُمْلِلِ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ

“Üzerinde hak (mal) olan kimse (borçlu) da yazdırsın...” (Bakara 2/282)

فَإِنْ كَانَ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ سَفِيهًا أَوْ ضَعِيفًا

“Eğer üstünde hak (mal) bulunan (borçlu) bir aptal veya bir zayıf olur, ...”

(Bakara 2/282)

- Evleviyet

وَنَحْنُ أَحَقُّ بِالْمَالِكِ مِنْهُ

“Biz hükümdarlığa ondan daha layığız.” (Bakara 2/247)

- Pay

وَالَّذِينَ فِي أَمْوَالِهِمْ حَقٌّ مَعْلُومٌ

“Mallarında, isteyene ve (isteyemediği için) mahrum kalmışa belli bir hak (pay) tanıyanlar...” (Mearic 70/24)

-İhtiyaç

قَالُوا لَقَدْ عَلِمْتُمْ مَا لَنَا فِي بَنَاتِكُمْ مِنْ حَقٍّ وَإِنَّكَ لَتَعْلَمُ مَا نُرِيدُ

“Bilirsin ki senin kızlarına bizim bir ihtiyacımız yok. Sen bizim ne istediğimizi iyi bilirsin,' dediler.” (Hud 11/79)

- Hz. Muhammed'in vasıfları

وَلَا تَلْبِسُوا الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ وَتَكْتُمُوا الْحَقَّ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ

“Hakkı batıla karıştırıp da bile bile hakkı (Muhammed'in (a.s) vasıflarını) gizlemeyin.”⁴⁷ (Bakara 2/42)

Dameğani'nin vermiş olduğu bu bilgiler genel olarak başka kaynaklardaki bilgilere benzemekle beraber özellikle son maddede hak kavramına vermiş olduğu Hz. Peygamber manası dikkat çekmektedir.

Ayrıca Bekir Topaloğlu da hak kavramı hakkında İslam Ansiklopedisinde yazdığı maddede kavramın bazı ayetlerde Kur'an, bazılarında din, bazılarında da peygamberimiz hakkında kullanıldığını ifade etmiştir.⁴⁸

Dînî Kavramlar Sözlüğünde kavrama ait şu bilgilere rastlamaktayız:

Hak kavramı sözlükte 'inkârı mümkün olmayan sabit şey, doğru, doğruluk, adalet, hikmet, hikmete uygun olarak vuku bulan hüküm, görev, gerekli, ahenk, uyum, uygunluk, pay, hisse, kısmet ve var olma' anlamlarına gelir. Kavram Allah'ın ismi ve sıfatı olarak ise 'gerçekte var olan, varlığında şüphe olmayan, varlığı, ilah ve rab oluşu hak olan, eşyayı var eden, gerçek anlamda mülk sahibi olan, yok olmayan hakkı ortaya çıkarıcı ve adil olan demektir.

Kur'anda ise şu manalarda kullanılmıştır: Kur'an, vahiy, risalet, islam, adalet, tevhid, doğru, gereklilik, ihtiyaç, mal, nasip, beyan, zekat, doğru haber, Kabe'nin kible oluşu, batılın zıddı.

⁴⁷ Dameğani, Hüseyin B. Muhammed, *Kamusu'l-Kur'an*, Daru'İlm Li'l-Melayin, Beyrut, 1938, s. 139-141.

⁴⁸ Topaloğlu, Bekir, DİA, 'Hak' md.

Bir de hak kavramı Kur’anda Allah’ın bazı isimlerine sıfat olarak kullanılmıştır. (Yunus, 10/32, Tâhâ 20/114, Casiye, 45/22) ⁴⁹

Görüldüğü gibi hak kavramının Arapçada çok geniş bir kullanım alanı vardır. Dilbilimciler kavramın asıl anlamını verdikten sonra konuşma dilinde hangi anlamlarda kullanıldığına dair geniş bilgiler ve örnekler vermişlerdir. Buna paralel olarak kavram Kur’anda, hadislerde ve Arapça metinlerde oldukça geniş bir anlam yelpazesinde kullanılmıştır. Buraya kadar kavram hakkında sözlüklerden faydalanarak yeterli bilgileri verdiğimizizi düşünüyoruz.

Özet olarak;

İsfehani kavrama asıl anlam olarak ‘muvafakat’ manasını vermiş, bununla beraber diğer manalarda da kullanıldığını ifade etmiştir. Ayrıca bu manada kapının bir denge üzerinde dönmesini sağlayan merkez noktası durumundaki ayağın –yukarıda da değindiğimiz üzere buna menteşe diyebiliriz- gördüğü vazifeyi bu kavramla ifade etmesi ilginç olsa da esasen bu mana diğer dilbilimcilerin vermiş olduğu manalara zıtlık arz etmemekte, bilakis uyum göstermektedir.

Cürcani ise kavramın esasen ‘inkar edilmesi mümkün olmayan gerçek’ manasında olduğunu, ancak ‘doğruluk’ manasının özellikle kelimada -sözde- konuşmada öne çıktığını söylemektedir. Bir de Hak din- batıl din ayrımı noktasında kavramın hak ve batıl dinler hakkında kullanıldığını söylemiştir.

Dameğani ise kavramın anlamlarından birisi olarak bazı ayetlerde kullanıldığı gibi ‘Hz. Peygamber’i (s.a.v) zikretmiştir. Her ne kadar bu mana tefsirlerde ilgili ayetin yorumu bağlamında verilen bilgilere uygun olsa da kavramı araştırdığımız sözlükler

---

⁴⁹ Heyet, *Dînî Kavramlar Sözlüğü*, DİB Yay., Ankara-2015, s. 219.

arasında kavrama bu manayı direkt olarak “Hak; Hz. Muhammed (s.a.v)” şeklinde ondan başkası vermemiştir. Bu da dikkatimizi çeken diğer bir noktadır.

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi biz bu çalışmamızda Bursevi'nin hak kavramı hakkındaki değerlendirmelerini araştırdık. Bununla beraber değinmeden geçemeyeceğimiz bir nokta da ‘Hak’ kavramının zıddı olarak sözlüklerde özellikle önümüze çıkan “Batıl” kavramıdır. Bir şeyin ne olduğu bazen karşıt kullanımlarından yola çıkılarak daha iyi anlaşılabilir. Hak kavramını yakın anlamlı ve zıt anlamlı olarak doğrudan ya da dolaylı olarak ilgilendiren birçok kavram bulunmakla beraber biz bu çalışmamızı araştırma konusuyla alakasız ya da araştırmamızın ana gayesine uzak olarak Hak kavramının benzer ve zıt manalarına değinerek gerekiz ayrıntılara girmeyeceğiz. Bu sebeple kavramın direkt olarak zıddı olan “Batıl” kavramını inceleyerek kavram çerçevesini tamamlamış bulunmayı arzu ediyoruz.

2.1.2. Batıl Kavramı

Batıl kavramı Kur'an'da 26 yerde geçmekte, türevleriyle birlikte ise toplam 36 yerde kullanılmaktadır.⁵⁰

Batıl “Hakk”ın zıddıdır. Bu manada batıl “tecrübe edildiğinde gerçekte var olmadığı anlaşılan şey”dir. Allah Teâla bu manada şöyle buyurmaktadır;

ذَٰلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ وَأَنَّ مَا يَدْعُونَ مِن دُونِهِ الْبَاطِلُ وَأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْعَلِيُّ الْكَبِيرُ

“Bu, şundandır: Çünkü Allah hakkın ta kendisidir, Ondan başka taptıklarınız ise hiç şüphesiz batıldır. Hakikat, Allah, O, çok yüce, çok büyüktür.” (Lokman 31/30)

Kavramın manalarını incelediğimiz bölümde de değindiğimiz gibi hak kavramı gerçek olmayan, batıl olan manalarında kullanılmakta olup ayette Allah Teala kendisini “hak ve gerçek”, kulların kendisi dışında kulluk ettikleri varlıkları ise “batıl” olarak nitelemiştir.

⁵⁰ Kalkan, Ahmed, *Ansiklopedik Kur'an Kavramları ve Güncel Yansımaları*, IV, 766.

Ayet insanoğlunun Allah dışında kulluk ettiği her şeyin batıl, Allah'ın ise ibadet edilecek tek ve gerçek varlık olduğunu böylece ifade etmektedir.

Batıl esasen doğru olmayan, bir olgu ifade etmeyen şeydir. Hür bir kimseyi veya bir çocuğu satmak gibi zahiren var olmakla beraber failinin tasarrufa ehliyetinin olmaması veya bahse konu olan şeyin tasarrufa uygun olmaması gibi sebeplerle her yönden yok sayılan şeydir.⁵¹

Mesela temyiz çağına gelmemiş çocuğun ve akli dengesi yerinde olmayan kişinin tasarrufları ile bizzat akde konu olan şeyin haram olması sebebiyle domuz ve içki gibi malların alım satımının batıl oluşu ve bu akitlerin herhangi bir netice oluşturmaması bu konuda örnek olarak getirilebilir.⁵²

Batıl kavramı gerçeğe uymayan inanç, hüküm ve düşünceleri ifade etmek için kullanılmıştır. Hak kavramının zıddıdır. Kur'anda şu anlamlarda kullanılmıştır;

Yalan; Mü'min 40/78, Fussilet 41/42, Boşa çıkan amel; Bakara 2/264, Çirkin, faydasız ve gayesiz iş; Âl-i İmrân 3/191, Allah'ın dışında ilâh diye tapınılan putlar; Lokmân 31/20, Hakkı örten perde; Âl-i İmrân 3/71, Hakkın zıddı; Şuarâ 42/24, Gerçek bilgiye dayanmayan delil; Mü'min 40/5.

Ayrıca kavram bazı ayetlerde sellerin veya ateşte eritilen nesnelere üzerindeki köpüğe benzetilmiş (Ra'd 13/17), bâtılın hak karşısında direnemeyeceği ve yok olup gideceği bildirilmiştir. (İsrâ 17/81)

Ehl-i kitabın bile bile hakkı bâtıla karıştırıp gerçeği gizlediği ifade edilerek böyle davranmamaları için uyarıldıkları anlatılmıştır. (Âl-i İmrân 3/71; Bakara 2/42)

⁵¹ Cürcani, Seyyid Şerif, *Tarifat*, s.46.

⁵² Yaman, Ahmet, ve Çalış, Halit, *İslam Hukukun Giriş*, İFAV Yay, İst.- 2015, s.261.

Yine bazı âyetlerde bâtılın Kur'an'a hiçbir şekilde yaklaşamayacağı, Allah'ın ona karışacak olan bâtılı yok edip hakkı devam ettireceği belirtilmiştir. (Fussilet 41/42; Şuarâ 42/24)

İnsanlar hadlerini aşip haklarının fazlasını talep ederek birbirlerine ait malları bâtıl ve haksız yollarla yememeleri için uyarılmıştır. (Nisâ 4/29)

Ayrıca göklerin, yeryüzünün ve bu ikisi arasındaki varlıkların bâtıl olarak boşu boşuna-abes olarak yaratılmadığına işaret edilmiştir. (Sâd 38/27).

Bâtılın (ilâh diye tapınılan varlıkların) hiçbir şeyi yoktan var edemeyeceği gibi yok oluşundan sonra da onu tekrar diriltemeyeceğine-var edemeyeceğine dikkat çekilmiştir. (Sebe' 34/49)

Kendilerine hem gökyüzünden hem de topraktan türlü nimetler veren Allah'ı bırakıp da buna hiçbir şekilde gücü yetmeyen aciz putlara tapan bâtıl inanç sahipleri kınanmış (Nahl 16/72-73) ve neticede bunların ahirette zarara uğrayacakları haber verilmiştir (Ankebût 29/25).

Bursevi ayrıca tefsirinde batıl kavramının tarifini bizzat kendisi şu şekilde yapmaktadır:

Batıl, hakk'ın zıddıdır. "İncelendiğinde olmadığı anlaşılan şey"dir.⁵³

Netice olarak batıl kavramının da dini literatürde Allah'ın dışında ibadet edilen varlıklardan tutun da herhangi bir sonuç ortaya koymayacak derecede bozuk olan tasarruflara, yalan sözden bozuk itikada kadar birçok alanda uygun olduğu manalarda kullanıldığını görmekteyiz.

---

⁵³ Ruhul-Beyan, V, 461.

2.2. HAK VE BATILIN KULLANIM ALANLARI

2.2.1. Tasavvuf Anlayışında Hak Kavramı

Tasavvuf ehlinin kavrama verdiği manalara geçmeden önce onların kavram anlayışları hakkında bir giriş yapmamız gerektiğini düşünüyoruz. Tasavvuf ehli tarih boyunca kavramlara her açıdan farklı yaklaşmış ve alışık olunmayan manalar vermiştir. Hatta bu konuda o kadar ilerleme kaydedilmiştir ki sırf tasavvufi bakış açısıyla yazılmış sözlükler telif edilmiştir. Çalışmamızın işari tefsir- işari yorum ile alakalı olması sebebiyle şimdi tasavvufi bakış açısıyla yazılmış sözlüklerde Hak ve Batıl kavramlarına hangi manaların verilmiş olduğunu inceleyeceğiz. Zira çalışmamızın konusu açısından bu manalar bizim için daha büyük önem arz etmektedir. Ancak bu konuya girmeden önce tasavvuf kavramlarının oluşum ve gelişiminden kısaca söz etmek istiyoruz.

Hemen her fırsatta âlemdeki varlıkların bir zahiri bir de hakiki boyutundan bahseden tasavvuf alimleri her meseleye bu gözle bakmışlardır. Bu anlayış onların kavramlara bakış açılarına da yansımış, bilindik kavramlara bilinenin ötesinde bazı anlamlar vermişlerdir. İlk bakışta akla gelmeyen bu manalar onlara has bazı isimlendirmeler teşkil etmiş ve zamanla tasavvuf ilminde kullanılagelen bir terim olarak eserlerde yerini almıştır. Ta ki bu ikincil manalar bazen kelimenin birinci manalarını dahi alt edebilmiştir.

İlk devir sufilerinin kullandıkları bazı terimler sonra gelenler tarafından daha da sistemleştirilerek belirli bir zemine oturtulmuştur. Daha sonra ise özellikle bu konuda yazılmış tasavvuf sözlükleri ortaya çıkmıştır. *Kamus-i Sufiyye*, *Istilahat-ı Sufiyye* vb. isimlerle ortaya konulan tasavvuf kavramları çalışmalarının usulü hakkında yaptığımız bir inceleme sonucunda ulaştığımız bilgilere burada değinmek istiyoruz.

Bu alanda yazılıp ulaşabildiğimiz eserlerden birisinde tasavvufi tecrübenin zerreden afak'a yapılan bir yolculuk olduğu, kal ilmi değil, esasen hal ilmi olduğu, fakat zamanla kal ilmine dönüştüğünden bahsedilir. Başkalarının anlayamayacağı birtakım şahsi hallerin, tecrübelerin ve kalpte yaşanan zevkin sözlerle anlatılması mümkün değildir. Bu sebeple kitaplarda yazılanlarda bu konu canlı, yaşanan bir hal lügate ne kadar indirgenebilirse o kadarıyla anlatılabilmektedir. Hitap, kişinin yaşadığı âlemlerin harflerin sınırlarına ve başkalarının anlayış derecelerine hapsedilmesidir.⁵⁴

Aynı eserde sufilerin kavram anlamlandırmalarına dair şu açıklamalar yer almaktadır:

... İşte sufiler kavramlar hakkındaki zahir anlamları verdikten sonra kalplerine doğan ayrı ve özel birtakım manaları غير هذا - سوي هذا - ثانياً gibi lafızlarla ortaya koymak istemiştir... Ne var ki onlar da şahsi tecrübeyi kelimelerle anlatmaktan aciz kaldıklarını kendileri de itiraf etmişlerdir.⁵⁵

Tasavvuf alimleri birbirlerine yazdıkları mektuplarda, risale ve kitaplarda, yaptıkları sohbetlerde bu dili kullanmışlar, böylece bir ortak dil oluşmuştur. Bugünkü manada tasavvuf dili tasavvufun kendisiyle beraber oluşmuştur diyebiliriz. Dolayısıyla ilk dönem sufilerinin kullandıkları terimler daha basit ve sade iken sonraki dönemlerde – tarikatleşme döneminde- daha sistemli olarak teşekkül etmiştir.⁵⁶

Görüldüğü gibi tasavvufi yaklaşımla yazılmış eserlerde sıradışı hal ve bilgilerin aslında yazıma pek müsait olmadığından bahsedilmektedir. Buna rağmen tasavvufi tecrübeler dilin imkan verdiği ölçüde eksik de olsa aktarılmaya çalışılmıştır. Tasavvufi

---

⁵⁴ Suad, Hakim, *Mucemu's-Sufi*, Daru'n-Nedve, Beyrut-1981, s. 14.

⁵⁵ Suad, Hakim, *Mucemu's-Sufi*, s. 16.

⁵⁶ Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalcı Yay, İst.- 2012., s.8.

yaklaşımın yazılmış sözlüklerin usulüne dair verdiğimiz bu ön bilgilerden sonra tasavvuf sözlüklerinde kavramlara dair ne gibi bilgilerin yer aldığına bakalım.

Kavramın tasavvuf terminolojisindeki anlamları hakkında şu bilgiler yer almaktadır:

Hak; Allahın isimlerinden birisidir.

Ebu Said Harraz (ö. 277/890) dedi ki ; Kul maa'l Hak, Bi'l Hak, Li'l Hak'tır.

Yani Allah'la beraber, Allah ile ve Allah için bulunur.

İbni Arabi (ö.638/1240) şöyle der; Hak, Allah tarafından kula farz kılınan şeylerdir.

Hakka'l-Yakin; kulun sadece ilmen değil, ayrıca şahiden ve hal olarak hak'ta fani, hak ile baki olmasıdır.

Hakikat: kulun Allah'a vasıl olunacak yolda durup orada sebat göstermesidir.

Hak ile hakikatin farkı hakkında şöyle denilmiştir: Hak; Zat'tır. Hakikat ise Zat'ın sıfatlarıdır.⁵⁷

Hak yaratan, halk ise yaratılandır; Hak Allah, halk ise masivadır; Hak gerçektir, onun dışındakiler batıldır.⁵⁸

Kavramın anlamı ve kullanım çerçevesi hakkında geniş bilgiler veren Ezher şeyhi Enver Fuat Ebu Huzzam şunları söylemektedir:

- Hak Allah'tır. *'O gün Allah, onlara kesinleşmiş cezalarını tastamam verecek ve onlar Allah'ın apaçık bir gerçek olduğunu bileceklerdir (Nur/24-25)'* ayeti bunu ifade eder. 'Hukuk-haklar-gerçekler' ise haller, makamlar, marifetler, iradeler, kasıtlar, muameleler ve ibadetlerdir. Haklar-gerçekler ortaya çıkınca hazlar (gelip geçici olan arzular) kaybolur. Hazlar-geçici arzular ortaya çıkınca da haklar-gerçekler kaybolur.

⁵⁷ Hafni, Abdulmunim, *Mucemu'l-Mustalahatu's-Sufiyye*, Darul Mesire, Beyrut, 1987, s.78.

⁵⁸ Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 152.

- Allah tarafından kula yüklenen sorumluluk.
- Allahın bir ismi.
- Mutlak varlık. Varlığı bir şeyin varlığına bağlı olmayan varlık.

Hakka'l-Yakin ise kulun Hak'ta (Allah'ta) fani ve onunla baki olmasıdır. Her bir kimse (ölmemişken de) ölümü ilmî yakın ile bilir. Fakat ölüm meleğini görünce bu bilgi ayne'l-yakin haline yükselir. Ve ölünce de bu bilgi hakka'l-yakin seviyesine yükselir.

Denilmiştir ki ilme'l-yakin dinin zahirini bilmektir. Ayne'l-yakin ise dinin bu zahirini ihlas üzere tatbik etmektir. Hakka'l-yakin ise bunların hakikatlerinin keşfedildiği müşahede makamıdır.

Nefsin hakları ise kişinin hayatta kalmasını sağlayacak şeylerden istifade etmektir. (Ölmeyecek kadar faydalanmaktır.) bundan fazlası ise haz'dır (geçici arzudur).

Hakikatlerin hakikati ise kalbin iman ettiği varlık önünde bir kale gibi sapaşğlam durmasıdır. Şayet kalbe iman ettiği şeyler konusunda bir şüphe veya bir vehm gelirse bu iman batıl olur.

Ayrıca hak hakkında 'tevhiddir' denildiği gibi 'rububiyetin izlerini görebilmektir' de denilmiştir fakat bu zayıf bir görüşür.⁵⁹

Hakikat rabbaniyetin izlerini müşahede etmek, her şeyde failin Allah olduğunu idrak etmektir.⁶⁰

Kelamdan fıkhı kadar geniş bir anlam yelpazesinde kullanılagelen Hak kavramının tasavvuf anlayışında da ayrı bir yeri vardır. Bilindiği üzere sufiler genel olarak batını manalara özel bir önem vermektedir. Bu manaların bazıları her ne kadar ilim ehli tarafından çok kabul görmemiş olsa da tasavvuf edebiyatında yerini almıştır. Bu başlık altında tasavvufî bakış açısıyla yazılan sözlüklerde Hak kavramının kullanım alanlarının

⁵⁹ Enver Fuad Ebu Huzzam, *Mu'cemu'l-Mustalahatu's-Sufiyye*, , Beirut, 1993, s.76.

⁶⁰ Keyyali, Asım İbrahim, *Kamusu's-Sufi*, Mektebe-i Lübnan Naşirun, Beirut, 2011, s.116.

özellikle Allah'ın zatının etrafında şekillenmiş olduğunu görmüş bulunuyoruz. Şimdi de kavramın zıt anlamlısı olan “Batıl”ın aynı mantıkta yazılmış olan sözlüklerde hangi yelpazede kullanıldığına bakalım.

2.2.2. Tasavvuf Anlayışında Batıl Kavramı

Tasavvuf ehlinin kavramlara farklı açılardan yaklaşma eğilimi aynı şekilde batıl konusunda da kendisini göstermektedir. Sufiler Hak kavramını Allah'ın zatı çerçevesinde değerlendirirken batıl kavramını da aynı yaklaşımla Allah'ın zatının dışındaki herşey olarak değerlendirmektedirler. Tasavvufi sözlüklerde batıl kavramı hakkında mevcut bulunan bilgiler şu şekilde önümüze çıkmaktadır:

Batıl adem'dir (yokluktur). Hakk'ın (Allah'ın) dışındaki her şeydir. Zira Allah'ın dışında hiçbir şeyin hakikatte gerçekliği yoktur. İşte O'nun dışındakilere Batıl denilir. Kavram cahiliye şiirinde de bu şekilde kullanılmıştır. Şair şöyle demiştir:

أَرَى النَّاسَ لَا يَدْرُونَ مَا قَدْرُ أَمْرِهِمْ
بَلَى : كُلُّ ذِي لُبٍّ إِلَى اللَّهِ وَاسِئِلُ
أَلَا كُلُّ شَيْءٍ مَا خَلَا اللَّهَ بَاطِلٌ
وَكُلُّ نَعِيمٍ لَا مَحَالَةَ زَائِلٌ

Gördüm ki insanların çoğu kendileri için takdir edilen kadarıyla idare etmiyorlar.

Aslında her akıl sahibi Allah'a muhtaçtır.

Dikkat edin, Allah'ın dışındaki her şey batıldır.

Bolluk ve bereket mutlaka bir gün yok olacaktır.⁶¹

Uludağ, kavram hakkında şunları söyler;

Arapça'da Asılsız, temelsiz, geçersiz, yokluk anlamına gelir. Tasavvuf anlayışında ise Masiva, mümkün varlıklar, yaratılmış alem, saf yokluk anlamları vardır.

⁶¹ Şiir Lebid B.Rebia'ya aittir. (ö. 40/660 ya da 41/661) Daha fazla bilgi için bkz; Süleyman Tülücü, DİA, 'Lebid B. Rebia' md.

Hakk'ın Cebbar ve Kahhar sıfatları yanında her şey yok olur, hiçbir şey var olarak görünemez. O halde Hakk'ın dışındaki şeyler sadece batıl ve hayal olarak görülür.

Bâtıl hemîşe bâtil u bîhûdedir velî,

Müşkil odur ki sûret-i Hak'tan zuhûr ede.

Ey Veli! Bil ki Batıl her zaman batıl ve faydasızdır. Fakat asıl sıkıntı (batılın batıl olması değil), hak gibi görünüyor olmasıdır. ⁶²

Bu başlık altında hak ve batıl kavramlarının tasavvufî yaklaşımla yazılmış olan sözlüklerde hangi manalarda kullanıldığını incelemeye çalıştık. Neticede sufi gelenekte adet olduğu üzere kavramların tamamen işari-sufi bir bakış açısıyla yorumlanarak temel sözlük anlamlarının dışında birçok manada kullanıldığını görmüş bulunuyoruz. Hak ve Batıl kavramları hakkında kullanılan bu manaların özellikle Allah'ın zatı etrafında şekillenmiş olması ise dikkat çekici bir nokta olarak karşımızda durmaktadır.

Kelam tarihi boyunca yoğun bir şekilde kullanılmış olması ve tartışmaların odağında olması sebebiyle Hak ve Batıl kavramının kelam ve akaid ilmindeki anlamlarını ayrı bir başlık altında kısaca ele almak istiyoruz.

2.2.3. Kelam İlminde Hak ve Batıl

Bilindiği üzere Hz. Peygamber (s.a.v) zamanında mutlak otorite olan peygamberlik makamı sosyal düzen içerisinde olup biten her şeyde tek müracaat noktasıydı ve bu otorite bütün problemleri çözmekteydi. Fakat Hz. Peygamberin, özellikle Hz. Osman'ın (r.a) vefatını takip eden yıllarda islam toplumunda ortaya çıkan bazı sosyal ve siyasi olaylar neticesinde gruplara ayrılan Müslümanlar birbirlerini batıla nispet etmiş, siyasi karmaşalar sonrasında birtakım itikadi firkalar oluşmuştur. Nitekim bir rivayette Hazreti

---

⁶² Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 67. Şiir Bâkî'ye aittir.

Muaviye taraftarlarının ‘Hüküm ancak Allah’a aittir’ şeklindeki sloganlarına cevaben Hazreti Ali’nin ‘كَلِمَةٌ حَقٌّ أُرِيدُ بِهَا الْبَاطِلُ’ tepkisini verdiği haber verilmiştir.⁶³

Yine Hazreti Ali’nin Hz. Muaviye taraftarları hakkında söylemiş olduğu bir sözü burada nakletmek yerinde olacaktır. Hz. Ali Muaviye haktan ayrılıp batıla düşmemeleri konusunda kendi taraftarlarını itidale davet ederken şunları söylemiştir;

“Benden sonra Haricileri öldürmeyiniz! Hakkı arzu edip onda hata eden kimse batılı arzu edip ona ulaşan kimse gibi değildir.”⁶⁴

Kanaatimize göre Hazreti Ali bu sözüyle haricilerin yanlış yolda olduklarını söylemekle beraber onların iyi niyetlerini ortaya koymak isteyerek batılı arzulamadıklarını, bilakis doğruya ulaşma arzusunda olmak istediklerini ifade etmek istemiş ve bundan dolayı öldürülmemelerini emretmiştir.

Akaid kitaplarını incelediğimizde bazı inanç meselelerinin “şefaattir, cennet ve cehennem haktır” şeklinde ifade edildiği görülmektedir. Ehli-sünnetin en temel akaid eserlerinde yer alan bu ifadelerin -ufak bazı nüanslar içerse de- hemen hemen hepsi aynı şeyleri söylemektedir.

Akaid kitaplarında yer alan “Cennet haktır, cehennem haktır, kabir azabı haktır...” gibi ifadelerde hak kavramı Ragıb El-İsfehani’nin belirttiği gibi “bir şeye inanmak” manasında kullanılmıştır. Ayrıca Cürcani’nin Tarifat adlı eserinde kavramın anlamları arasında zikrettiği “inkarı mümkün olmayan gerçek” manası da akaid risalelerinde bu şekilde kullanılmıştır. Ehli-sünnet mezhebine göre bu hükümler kesin bilgi olup inananlar açısından bağlayıcı özelliğe sahiptir. Nitekim Nesefi’nin (ö.508/114) akaid risalesinde eşyanın hakikatini (dış gerçekliğini) bilmekle ilgili kısımda yer alan *والعلمُ بها متحققٌ...*

⁶³ Şehristani, *El Mîlel Ve’n-Nihal*, Terc. Mustafa Öz, Litera Yay. İst.-2008. s.111.

⁶⁴ Sübhani, Cafer, *Buhus Fi’l-Mîlel Ve’n-Nihal*, Dar’ul- İslamiyye, Beyrut, 1991, I, 57.

ifadesindeki متحقق kelimesi eserin haşiyesinde Molla İlyas tarafından “inkarı mümkün olmayan bilgi” şeklinde açıklanmıştır.⁶⁵

Ayrıca Sabuni (ö.580) Maturidiye akaidinin esaslarını savunmak maksadıyla yazmış olduğu “El-Bidaye Fi Usuli’d-Din” adlı eserinde çoğu kez “Ehlü’l-Hak” tabirini kullanmış ve bununla ehlisünneti kastederek onların itikadi konularda doğruya isabet ettiğini ifade etmek istemiştir.⁶⁶

Eşari mezhebinin kurucusu İmam Eşari (ö.324) de meşhur eseri El-İbane’de ehlisünnet dışı hareketlerin yanlış inançlarını ortaya koyup tartıştığı bölümün başlığını باب في إبانة قول اهل الزيغ والبدعة şeklinde koyarak onların inanç konusunda düştüğü hataları ifade edip yollarının yanlış olduğunu ifade etmek isterken ehlisünnetin temel görüşlerini ortaya koyduğu bölümün başlığını باب في إبانة قول اهل الحق والسنة şeklinde koyarak ehlisünnet inancının doğru ve hak olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır.⁶⁷

---

⁶⁵ Taftazani, Mesud B. Ömer, *Şerhu’l-Akaid* (Molla İlyas haşiyesi), Şefkat Yay, İstanbul- 2017, s. 56.

⁶⁶ Sabuni, Nureddin, *El Bidaye Fi Usuli’d-Din*, DİB Yay, İst, 2015, s. 21.

⁶⁷ Eşari, Ebul Hasen Ali B. İsmail, *El İbane An Usuli’d-Diyane*, Dar’u İbn-i Hazm, Beyrut, 2003, s. 11-14.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

RUHU'L-BEYAN'DA HAK KAVRAMI VE TÜREVLERİNİN YORUMU

Çalışmamızın bu bölümünde Bursevi'nin kavramla ilgili veya yakın anlamlı tasavvufi adlandırma ve ifadelere bakış açısını ele alacağız. Bu arada dikkat çekmemiz gereken nokta kavramla uzak ya da yakın anlamlı kavramlardır. Konunun daha çerçevesel bir şekilde ele alınması açısından biz Hak, Hakikat, Batıl gibi birbirine yakın anlamlı bulduğumuz kavramların hepsiyle ilgileneceğiz. Bununla beraber özellikle araştırmamızın sufi bakış açısıyla yorumlanmış olan ayetler olduğunu ifade etmeliyiz. Bundan dolayı bu başlık altında Ruhu'l-Beyan tefsirinden Hak kavramı ve türevleri konusunda yer alan özellikle ve sadece **işari** yorumlara dikkat çekmeye çalışacağız.

3.1. Hak Yol, Ehl-i Hak

İsmail Hakkı Bursevi tefsirinde 'Hak yol- Batıl yol' ayrımından bahseder ve bunları iman ve tasavvuf dairesinde iki manada kullanır. Birinci yoruma göre hak yol İslam, batıl yol ise küfürdür. İkinci olarak da ayrıca o hak yolun hakka ulaştırıcı tasavvuf yolu olduğundan bahseder.

En'am suresi 116. Ayette şöyle buyrulur:

Eğer yeryüzündekilerin çoğuna uyarırsan onlar seni Allah yolundan saptırırlar.

Onlar sadece zanna uyarlar. Ve sadece tahmin yürütürler. (En'am 6/116)

Bursevi ayette insanları hak yoldan saptıran kişilerin 'zanna uyduklarına' dikkat çekilmesinden hareketle Hak yolunun ve Batıl yolunun yolcuları hakkında şunları söyler:

... *Sadece zanna uyarlar.* Geçmiş atalarının doğru yolda olduklarını sanarak izlerini takip ederler... Şu halde kâfirler hem sapmış kimselerdir ve hem de başkalarını saptırmaktadırlar. Hakikate giden yolda ise zan ve tahminle yürünmez. Bilakis hak yolunun

esas alameti doğruluk, araştırıcılık ve hidayet özellikleridir. Batıl yolda gidenler ise zanlarının peşinden giderler *ve sadece tahmin yürütürler...*

Bursevi bu yoruma göre yakînî bir bilgiye dayanmayan bir gidişatın batıl bir yol, yakînî ve sağlam bilgiye dayanan bir gidişatın ise hak yol olduğunu belirtmektedir. Kanaatimizce onun yakînî bilgiden maksadı peygamberler vasıtasıyla Allah'tan alınan bilgiler olsa gerektir. Çünkü Bursevi “Hakka'l-Yakin” bilgisinin peygamberler vasıtasıyla elde edilen bilgi olduğunu söylemiştir. Bu bağlamda düşündüğümüzde onun bu ayetteki hak yol” ifadesiyle İslam'ı, “batıl yol” ifadesiyle de küfür ve inkar yolunu kastettiğini anlıyoruz. Bu konu daha sonra “Hakka'l-Yakin” başlığı altında daha geniş bir şekilde ele alınacaktır.

Bilgiden bahsederken burada bilginin mertebelerini ortaya koymak gerekmektedir. Bilginin dereceleri güçlüden zayıfa doğru bazı kitaplarda şu şekillerde tasnif edilmiştir:

Yakîn, Zann-ı Galip, Zann, Şekk, Vehm, Cehl ⁶⁸

Bursevi hidayet ve dalaletten bahseden *Allah, dilediğini saptırır, dilediğini de doğru yola iletir.* (İbrahim 14/4) ayetinin yorumunda şunları söylemiştir:

Akıllı kimseye düşen tercihini hak yoldan yana kullanmak ve enaniyet çöllerinden kurtulmaktır. Allah hak yolu açıklamış ve sebeplerini yaratmıştır. Sadece yola girmek ve intisap kalmıştır. ⁶⁹

Başka bir yerde İbrahim b. Edhem'in (v. 161/778?) bir kıssasında onun tasavvuf yoluna girişini anlatırken “dünyayla ilgili işleri bıraktı ve hak yoluna yöneldi” şeklinde ifadeler kullanmıştır. ⁷⁰ Bu iki örnekte de onun “hak yol” ifadesini daha özel bir anlamda tasavvuf yolu için kullandığını görmüş bulunuyoruz.

⁶⁸ Şaravi, Muhammed Mütevelli, *Tefsir-i Şaravi*, Ahbaru'l-Yevm, Kahire-1991, I, 1362.

⁶⁹ Ruhü'l-Beyan, IV, 397.

⁷⁰ Ruhü'l-Beyan, II, 407.

Çalışmamızın esasını teşkil eden “Hak” kavramıyla ilgili olarak Bursevi eserlerinde sık sık “Hakikat Ehli” “Ehl-i Hak” “Erbab-ı Hak” “Ulema Billah” ifadelerini kullanmakta ve tefsirinde de bahsettiği bu hakikat ehli kimselerin bazı ayırt edici vasıflarından bahsetmektedir. O Cibril hadisinin *وَتُوتِي الرِّكَاءَةَ* ifadesinin şerhinde şöyle demektedir:

“...İşte bu maldan infaktır. Ve bazı merd vardır ki mecmu-i malını infak eder ve mal hükmünde olup meylettiği nefsinin dahi bezleyler. Yani mücahede eyler. Ta ki nefsinden fena bula ve ona meyl ve rağbeti munkatı ola. Ve ona inde’s-sufiyyeti’l-muhakkikin makam-ı temahhuz derler. Cemi masivadan ve husus üzerine nefsinin iltifattan tahallustur...”⁷¹

Bursevi hadisin açıklamasını yaparken malın Allah yolunda infak edilmesinden hareketle işari bir yorum olarak sözü nefsinin Allah yolunda sarf eden kişilere getirmektedir. Ona göre maddi mallarını infak eden kişiler nasıl mallarını temizlemiş oluyorsa, Allah için nefsinin isteklerinden beri duran kimseler de nefislerini temizlemiş olacaklardır. Bursevi nefsin arzularından yüz çeviren bu kimselerin tasavvuf yolunda tamahhuz (arınma, temizlenme) makamında olduklarını haber vermektedir. Ona göre böyle kullar muhakkik-hakikate ermiş kimselerdir.

Söz konusu ettiğimiz ifadeler aynı şekilde Ruhu’l-Beyan tefsirinde de önemli yer bulmuştur. Onun, tefsirinde bu tabirleri bazı ayetlerde müminler için kullanmakla beraber özellikle ayetlerin işari yorumlarını ifade ederken tasavvuf ehli hakkında yoğunlukla kullandığını görmekteyiz.

Araf suresi 92. Ayetin tefsirinde Bursevi şunları söyler:

“Şuayb’ı yalanlayanlar sanki yurtlarında hiç oturmamış gibi oldular...”

---

⁷¹ Bursevi, *Kırk Hadis Şerhi*, s.162-163.

... Burada her ne kadar başta galip gelseler de, Allah'ın ayetlerini yalanlayan ve kibirlenenlerin -her ne kadar görünüşte hâkim olsalar da- hâkimiyetlerinin ve şanlarının hızla son bulacağına, isimlerinin unutulacağına, hakla beraber olan hak ehlinin ise her halükarda galip geleceklerine, batılın ise her türlü özelliğiyle yok olup gideceğine işaret vardır.⁷²

Bu ayetin tefsirinde Bursevi "ehl-i hak" ifadesini müminler hakkında kullanmıştır. Başka birtakım ayetlerde ise onun bu ve buna benzer tabirleri özellikle tasavvuf ehli için kullandığını görmekteyiz. Nitekim o, Âyetü'l-Kursî diye bilinen Bakara 2/255. ayetin tefsirinde İbni Arabî'den bir nakil yaparak bu kavramı kullanmıştır.

"İbni Arabî de tefsirinde "Ulema Billah olanlar nezdinde 'La İlahe İllallah' zikri 'Allah, Allah' ve 'Hû, Hû' zikirlerinden daha efdaldir. Çünkü nefy ve ispatı⁷³ ihtiva ediyor" sözleriyle bu seçkin kişiler hakkında 'Ulema Billah' ifadesini kullanmaktadır.⁷⁴

Ayrıca Bursevi orucun da bir şer'i olanı, bir de hakiki olanı vardır der ve hakiki orucu şöyle tarif eder:

"...Ve savmın şer'îsi malumdur ve hakîkîsi oldur ki mâsivâ-yı haktan imsak eyleye ve nefsinin onun şehvât ve taallukatından men ede. Ve onun iftarı lika-i ilahi iledir. İşte 'oruçlu kimse için iki sevinç vardır' budur. Yani biri iyd-i iftâr-ı tabîî, biri iyd-i iftar-ı hakikidir ki iyd-i ekber dedikleri budur..."⁷⁵

Burada da görüldüğü üzere Bursevi'ye göre hakikat ehlinin orucu normal oruçtan farklıdır. Nasıl ki yeme içme orucu bozuyorsa, hakikat ehline göre gıybet, haset gibi manevi kirler de orucu bozar. Bursevi böyle bir orucu hakiki oruç, bu kimseleri de hakikat ehli olarak vasfetmektedir.

---

⁷² Ruhu'l-Beyan, III, 204.

⁷³ Sufi terminolojisinde Nefy: Kelime-i Tevhidin 'La ilahe- Hiçbir ilah yoktur' şeklindeki ilk kısmıdır. İspat ise 'İllallah- Sadece Allah vardır' şeklindeki ikinci kısmıdır.

⁷⁴ Ruhu'l-Beyan, I, 398.

⁷⁵ Bursevi, *Kırk Hadis Şerhi*, s.166.

Bütün bu örneklerden de anlaşıldığı üzere müfessir hak yol-batıl yol ikilemelerini geniş ve dar anlamda iki manada kullanmaktadır. Birinci yaklaşımda inananların Hak yolu üzere-istikamet üzere olmalarından, ikinci yaklaşımda ise tasavvufun Hak'a ulaştırıcı bir yol olması noktasından bahsedilmektedir. Bursevi'nin düşüncelerine göre tasavvuf yolunun dışındaki yollar Allah'a vuslatı temin etmeyeceğinden dolayı batıl olarak nitelendirilmiştir

Gördüğümüz gibi Bursevi tefsirinde “Ehl-i Hak”, “Ehl-i Hakikat”, “Erbab-ı Hakikat”, “Arif-i Billah” “Ulema Billah” “Hak Yolu” gibi bazı ifadeler kullanmakta ve bu özelliklere sahip olan kimselerden övgüyle bahsetmektedir. Onun bu tabirleri geniş ve dar anlamda iki şekilde; genelde müminler için özelde ise tasavvuf ehli için kullanmış olduğunu görüyoruz. O, söz konusu kavramları müminler için kullanırken onların ‘Hak dine-Hak kitaba inananlar’ olmaları noktasından, tasavvuf ehli için kullanırken de onların ‘Hakikat yolcusu’ olmaları noktasından hareket etmektedir. Ona göre bahsedilen bu kişiler kulluk noktasında avamdan çok daha farklı ve yüce birtakım hallere sahiptir. Onların sahip olduğu bu güzellik ve manevi nimetler tasavvufi manada ‘Hak ehli’ olma vasıflarının bir getirisidir.

3.2. Ruyetullah’ın Hakikati

Daha önce Bursevi'nin Ruyetullah konusunda ehlisünnete yakın bir çizgide bulunduğu bahsetmiştik. Ona göre Allah zatını ahirette bazı müminlere gösterecektir. Lakin müminlerin Allah'ı nasıl görecekleri konusunda alimler farklı fikirler belirtmişlerdir. Şimdi biz Bursevi'nin bu konuda ne düşündüğünü inceleyelim. O bu konuda Hz. Peygamberin “*Adn Cenneti'nde, cennetliklerle Rablerini görmeleri arasında Allah'ın vechindeki (yüzündeki) rıdâu'l-kibriyadan (büyüklük perdesinden) başka bir şey yoktur.*”⁷⁶ hadisini açıklarken Allah'ın zatını hakiki manada görmekten bahseder:

---

⁷⁶ Tirmizi, *Cennet* 3, 2530.

“Hz. Peygamberin “*cennetliklerle Rablerini görmeleri arasında Allah’ın vechindeki (yüzündeki) rıdâu’l-kibriyadan (büyüklik perdesinden) başka bir şey yoktur*” sözünün manası hakikattir. Fakat bu hakiki görülme herkesin gönül aynasının temizliğine göre tecelli edecektir... Allah’ın zatına nazar eden herkes için bu hakikat bizzat onların kendi nefislerinin saflığından zuhur edecek ve Allah’ın zatının hakikatine o derecede bakabilecektir.”⁷⁷

Bursevi “*Gözler onu göremez*” (Enam 6/103) ayetindeki lafızların Allah’ın ahirette görülmesinin mümteni olduğuna delalet etmediğini, bilakis bu lafızların Allah’ın sadece dünyada görülemeyeceğine delalet ettiğini düşünmektedir. O bunu şu şekilde açıklar:

“İdrak” fiili “göz” ile kullanıldığında bu dünyaya ait olan “normal görme” anlaşılır. Buna göre Arapça’da mesela “gözlerimle gördüm” cümlesi ile “gözlerimle idrak ettim” cümlesi arasında anlam farklılığı yoktur. Dolayısıyla ayetteki “*gözler onu idrak edemez*” sözünün manası “*gözler onu dünyada göremez*” şeklinde olmaktadır. “*O gün bazı yüzler vardır ki Rablerine bakarlar ve parıl parıl parıldarlar*” (Kıyame 75/22-23) ayeti bu yorumumuzu desteklemektedir.”

Ayrıca bu ayetten Allah’ı görmenin kullara bir ikram olduğu anlaşılır. Bu ikramın en güzeli de miraç gecesi Rasulullah’a nasip olmuştur. İbni Abbas’tan gelen bir rivayete göre Hz. Peygamber o gece Allah’ı bizzat dünya gözü ile görmüştür.

Bursevi ayrıca bir başka yerde Ruyetullah konusunda şunları söyler:

Hakk’ı müşahade etmek cenneti elde etmekten daha güzeldir. Bundan dolayı Ruyet cennete girdikten sonra olacaktır.⁷⁸

---

⁷⁷ *Ruhu’l-Beyan*, III, 78.

⁷⁸ *Ruhu’l-Beyan*, VII, 318.

İbn Arabi de Ruyetullah'ın hak olduğunu ve hakiki manada olacağını düşünmektedir. O Tevilat isimli eserinde Kıyame 75/23 ayetinin tefsiri bağlamında şunları ifade etmiştir:

Yani Allah'ın bizzat zatına yönelmiş, tam bir rahmet beklentisi içinde, müşahede nazarıyla, başka hiçbir şeye yönelmeksizin, başka hiçbir şeyle meşgul olmaksızın onun cemalinin güzelliğine bakarlar.⁷⁹

Dikkat edilirse Bursevi ve İbn Arabi aynı ayetin tefsirinde hemen hemen aynı yaklaşımlara sahip olmuştur. İbn Arabi'nin İsmail Hakkı Bursevi'ye etkisinin Kuran tefsiri açısından boyutunun ortaya konulması sadedinde aynı ayetin aynı doğrultuda yorumlanmış olması önemli ipuçları içermektedir.

3.3. Âlemdeki Tek Hakikat; Vahdet-i Vücut Anlayışı

Tasavvuf ehlinin üzerinde en çok durduğu ve tasavvuf tarihiyle beraber hep tartışılmalı meselelerden birisi de vahdet-i vücud anlayışıdır. Bu anlayış kısaca mümkinü'l-vücut olan salikin kendi varlığından tamamen sıyrılıp vacibu'l-vücut olan Allah'ın varlığında fani olması, bunun neticesinde de kendi zatının Allah'ın varlığının bir alameti, hatta bizzat kendisi olduğu iddiasıdır.⁸⁰

Bu bölümde biz hem İbni Arabi'nin hem de Bursevi'nin vahdet-i vücud anlayışı konusundaki yaklaşımlarını onların eserlerinden iki başlık halinde ayrı ayrı inceleyeceğiz. Bu şekilde ayrı ayrı incelememizin sebebi İbni Arabi-Bursevi ikilisinin bu anlayış konusunda birbirlerine olan benzerliklerini ortaya koyacak bir mukayese yapmaktır.

---

⁷⁹ İbni Arabi, Muhyiddin, *Tevilat*, I, 659.

⁸⁰ Daha fazla bilgi için bkz.: Demirli, Ekrem, *DİA*, "Vahdet-i Vücut" md.

3.3.1. İbni Arabi’de Vahdet-i Vücut Anlayışı

Bursevi’ye etkisinin tefsirdeki yansımaları açısından bu başlık altında İbni Arabi’nin vahdet-i vücut anlayışının ortaya konulması elzemdir. Onun *Tevilat* isimli tefsirinde vahdet-i vücut anlayışının izlerini görmekteyiz. Şimdi İbni Arabi’nin vahdet-i vücut anlayışına dair görüşlerinin eserlerine nasıl yansıdığını birkaç örnek üzerinde inceleyelim.

İbni Arabi Hud 11/111. ayetin açıklamasında şunları söyler:

“Mesut olan kimse, zatın birliğinde fani olmuş, onun aşkının kıvılcımlarının, yüce cemalinin parıltılarının içinde yanmıştır. Artık gören (şahit) de görünen (meşhud) da Hak’tır. Bu makam müşahede makamıdır. Bu makamda kişi ruhunun varlığından sıyrılır, sadece o’nun zatını şahud halindedir. Bu makamda Allah’tan başkası için varlık söz konusu değildir, şahsi ve fani varlıktan eser kalmaz.”⁸¹

Bursevi’nin Hz. Musa’nın Allah’tan onu görmek istemesi ve Allah’ın olumsuz cevap vermesi olayının anlatıldığı Araf 7/143. ayetin tefsirinde Allah’ın “sen beni göremezsin” hitabına yaklaşımı şu şekildedir:

“Hz. Musa’dan gelen ‘Rabbim bana kendini göster, bakayım’ talebi, Hakk’ın zatının müşahedesine duyduğu derin iştiağın sonucudur. Allah’ın ‘sen beni göremezsin’ sözünün manası ise şudur: İkilik müşahede makamında bir perdedir.⁸² Bu perde varken müşahede imkânsızdır.

Şair de şöyle demiştir:

Ben kaybolunca o ortaya çıkar

⁸¹ İbni Arabi, *Tevilat*, I, 308.

⁸² Müfessir burada bahsettiği ‘ikiliğin’ ne olduğunu açıklamamıştır. Kanaatimizce İbni Arabi’nin burada bahsettiği ikilik Hz. Musa’nın talebindeki ‘bana görün’ cümlesindeki ‘ben’ lafzıdır. Bu yaklaşıma göre talepte mevcut olan bu ikilik müşahedeye-vahdet-i vücuda engel olmuştur. Allahu A’lem.

O ortaya çıkınca ben kaybolurum.”⁸³

İbni Arabi'nin vahdet-i vücud anlayışı sadece tefsirinde değil, tüm eserlerinde gözle görünür bir şekilde bulunmaktadır. O, Lübbü'l-Lübb adlı eserinde bu konuyla ilgili şunları söylemektedir:

“O konuşan nefsin (nefs-i nâtika) cismi ve canı yoktur. Cesedin dışında ve içinde bir yönetici olur, tasarruf eder... Şahsın elinde tutan, gözünde bakan, dilinde söyleyen, ayağında yürüyen, kulağında işiten ve her duygusunda tasarruf eden odur... Bedenden bir parmak veya el kesilecek olsa ona ne bir noksanlık gelir ne de eksilme...”⁸⁴

Yine aynı eserde İbni Arabi ilme'l-yakin derecesine eren kimselerin müşahede ile Hak'tan başka varlık olmadığını, “*Bugün mülk kimindir? Vâhid, kahhâr olan Allah'ındır*” (Mümin 40/16) ayetinin sırrında da mevcut olduğu üzere alemde Hak'tan başka hiçbir şeyin bulunmadığını irfan yoluyla anlayacağından bahseder.⁸⁵

Vahdet-i Vücut nazariyesi tarih boyunca islam toplumunda önemli tartışmalara konu olmuştur. Bu nazariyenin öngördüğü “vahdet-birlik” yaklaşımı tasavvufi yaklaşımlarda vuslatın zirvesi, imanın hakikati şeklinde ele alınırken muarız tarafta şirk tehlikesi çerçevesinde ele alınmıştır. Bu noktada bazı âlimler bu nazariyenin en önemli temsilcisi olan İbni Arabi'yi savunurken bazıları da itikadi açıdan tenkit etmiştir. Hatta bu tenkitler bazen tekfire kadar gitmiş, tasavvuf ehlinin onun hakkında kullandığı “şeyh-i ekber” terimi karşı tarafta “şeyh-i ekfer” şeklinde de tezahür edebilmiştir. Vahdet-i vücud nazariyesi ve İbni Arabi hakkındaki bu yaklaşımlardan birkaç tanesini incelemek istiyoruz.

Aliyyül Kârî (v. 1014/1605) vahdet-i vücud nazariyesi hakkında müstakil bir eser yazmıştır. Eserde İbni Arabi'nin ve ona tabi olanların vahdet anlayışlarını nakillerle

---

⁸³ İbni Arabi, *Tevilat*, I, 645.

⁸⁴ İbni Arabi, Muhyiddin, *Lübbü'l-Lübb; Özün Özü*, Çev. İsmail Hakkı Bursevi, Bahar Yay. Baskı yeri yok-2000, s.35.

⁸⁵ İbni Arabi, Muhyiddin, *Lübbü'l-Lübb; Özün Özü*, Çev. İsmail Hakkı Bursevi, s. 38.

ortaya koyarak kendi görüşüne dair getirdiği delillerle uzun uzun tartışmıştır. Sonuç bölümünde ise İbni Arabi ve vahdet-i vücud konusunda ona tabi olanlar hakkında çok ağır ifadeler kullanmıştır. Bu ifadeler onların kafir oldukları, cenaze namazlarının kılınmayacağı, hapşırınca “Allah sana rahmet etsin” denilmeyeceği gibi gerçek anlamda tekfir cümleleridir. Aliyyül Kari eserinin sonunda şunları söylemiştir:

“İbni Arabi’nin yalancı birisi olduğu ortadadır. Ayrıca o melunlardandır. Hem kendisi yoldan çıkmış hem insanları yoldan çıkarmaktadır. Onun akidesinin hak olduğuna inanan kimse tartışmasız, icma ile kafirdir... Yahudilerin, Hristiyanların ve İbni Arabi taifesinin kafir olduğunda şüphe eden kimse kafirdir. Hatta bu konuda tevakkuf eden de kafirdir... Onlara selam vermek caiz değildir. Selamlarını almak da caiz değildir. Onlar Yahudi ve Hristiyanlardan daha şerlidirler. Onlara mürted hükümleri uygulanmalıdır. Onlardan birisi hapşırursa ona “Allah sana rahmet etsin” denilmez. Cenaze namazları kılınmaz. Hakimlere düşen vazife onları yakmaktır. Onlar Hz. Ali ilahtır diyenlerden daha tehlikelidir. Âlimlerin⁸⁶ bu gibi konularda susması ve ihtilaf etmeleri bu gibi belaların büyümesine sebep olmuştur...⁸⁷

Ayrıca Aliyyül Kari *Resail* adlı eserinde de “*Mertebetü’l-Vücud ve Menziletü’ş-Şuhud*” adlı bir risale kaleme almış ve yine bu konudaki fikirlerini aynen burada da belirtmiştir.⁸⁸

Vahdet-i vücud nazariyesine karşı görüş olarak bu dil en uç noktayı göstermesi açısından dikkat çekicidir. İslam dairesinin dışına çıkarılmak bir yana, bu kimselerin diğer din mensuplarından bile daha aşağı derecede olacağını ifade eden bu tekfirci üslup işin en uç noktasını temsil etmektedir. İbni Arabi konusunda Şeyhülislam İbni Kemal Paşa (v.

⁸⁶ Aliyyül Kari burada Şeyhülislam İbni Kemal Paşa’nın kendisine İbni Arabi hakkında sorulan bir soruya verdiği cevaba gönderme yapmaktadır.

⁸⁷ Aliyyül Kari, *Er-Redd Alel- Kailine Bi Vahdetil Vücud*, Darul Me’mun Lit-Türas, Dimeşk, 1995, s. 156.

⁸⁸ Bkz; Aliyyül Kari, *Mecmu-u Resail-i Molla Aliyyül Kari*, Daru’l-Lübab, İst.-2016, VI, 125-279.

940/1534) da bir duruş ortaya koymuştur. Resail adlı eserinde kendisine sorulan bir soru üzerine İbni Arabi konusunda müstakil bir başlık açan İbni Kemal Paşa Aliyyül Kari'nin kendisi ve İbni Arabi hakkında söylediği sözleri⁸⁹ ve başka âlimlerin bu konudaki fikirlerini zikrettikten sonra İbni Arabi'ye isnat edilen küfür sözlerinin ondan sadır olduğuna dair kesin bir bilgiye sahip olmadığını, bu sebeple onun küfrüne hükmedilemeyeceğini, ancak isnat edilen sözlerin küfür olduğunu, bu düşüncenin de en uygun ve şiddetten uzak bir yaklaşım olduğunu söylemiştir.⁹⁰

Bu konuda belki üzerinde durmamız gereken nokta her şeyde olduğu gibi ifrat ve tefritten uzak olarak itidalli olmaktır. İbni Arabi'nin hatasız olduğunu iddia etmekle onu tekfir etmek arasında bu açıdan fark yoktur. Resail'i tahkik eden Dr. Hamza El-Bekri İbni Kemal Paşa'nın bu konuyla ilgili risalesinin sonunda kendi görüşüne göre bu konuda Said Nursi'nin yaklaşımının en isabetli yaklaşım olduğunu söylemiştir. Said Nursi'ye göre İbni Arabi'nin kendisi hidayet ehli makbul bir kişidir. Fakat yazdıklarıyla her zaman hidayete yönlendirememektedir. Hakikat konularında çoğu zaman ölçüsüz davranmakta, ehlisünnetle ters düşmektedir. Fakat bazı sözleri zahiren dalalete işaret etse de kendisi bundan beridir. Bazen söz küfür görünür olsa da sahibi kâfir olmaz.⁹¹

3.3.2. Bursevi'de Vahdet-i Vücut Anlayışı

İbni Arabî'nin kendisinde bıraktığı en önemli etkilerden birisi olan vahdet-i vücud anlayışıyla ilgili Ruhu'l-Beyan tefsirinde karşılaştığımız bir yerde Bursevi şunları ifade etmektedir:

---

⁸⁹ İbni Kemal Paşa burada Aliyyül Kari'nin kendisi için söylediği 'Alimlerin bu gibi konularda susması ve ihtilaf etmeleri bu gibi belaların büyümesine sebep olmuştur' sözüne atıf yapmaktadır.

⁹⁰ İbni Kemal Paşa, *Mecmu-u Resail-i İbni Kemal Paşa*, Daru'l-Lübab, İst.-2018, V, 463-468.

⁹¹ İbni Kemal Paşa, *Mecmu-u Resail-i İbni Kemal Paşa*, V, 468.

“Şüphe yok ki varlık bir hayalden ibarettir. Hakiki manada tek varlık “Hakk”ın kendisidir. O’ndan başka mevcut yoktur. Alemde müşahede edilen ne varsa hep O’dur.”⁹²

Bursevi ayrıca Allah’tan “hakkıyla korkmak (Âl-i İmran 3/102)” ve “Allah’tan güç yetirildiği kadar korkmak (Tegabun 64/16)” ifadelerinin tefsirini yaparken güç yetirildiği kadar korkmanın ebrar’a ait bir hal olduğunu, tam olarak hakkıyla korkmanın da mukarrebûn’a ait bir hal olduğunu söyler. Devamında ise mukarrebûn’un tarifini yaparken “onların hali ise mecazi varlıktan tamamen sıyrılmaktır ki, takvanın gerçeği de budur” der.⁹³ Burada onun insanın varlığını mecazi olarak nitelemesinden hareketle biz Bursevi’nin insanın zahiri varlığını hakikat kabul etmediğini, alemdeki tek hakiki varlığın Allah’ın zatı olduğunu düşündüğü sonucuna varmaktayız ki, bu da vahdet-i vücud anlayışıdır.

Vahdet-i vücud anlayışına dair Nahl 16/2. ayetin tefsirinde şu yorumlarla karşılaşmaktayız:

“Allah’tan hakkıyla korkun. Yani kendi nefsinize mutlak manada yokluğu isnat edin ve asla varlık isnat etmeyin. Hakk’ın zatına ise mutlak manada varlığı isnat edip kesinlikle O’na yokluğu isnat etmeyin. Allah Teala ezeli ve ebedidir, onun hakkında yokluk caiz değildir. Nefisleriniz ise mahiyeti itibariyle esasen ezeli ve ebedi olarak madumdur (yoktur.) Dolayısıyla nefisleriniz hakkında da varlık caiz olmaz.”⁹⁴

Bakara 2/255. ayette Bursevi tevhidin mertebelerini şu şekilde anlatmaktadır:

“Tevhidin üç mertebesi vardır:

Mübtedilerin tevhidi ‘La İlahe İllallah’tır.

Orta seviyede olanların tevhidi ‘La İlahe İlla Ente’dir. Çünkü bu kişiler ‘şuhud’ makamında olduklarından bu makamın gereği direk ‘hitap’tır.

---

⁹² *Ruhu'l-Beyan*, VI, 402.

⁹³ *Ruhu'l-Beyan*, X, 20.

⁹⁴ *Ruhu'l-Beyan*, V, 5.

Kamil olanların tevhidi ise ‘La İlahe İlla Ene’dir. Çünkü bu kişiler tam bir fena (yokluk) makamındadırlar, bu sebeple kendilerinden bir tasarruf veya söz sadır olmaz, sonuçta –zahiren onlardan sadır olduğu düşünülen- bu tevhid aslında bizzat tek olan Allah’tan duyulmuş olur. Bu sebeple ‘La İlahe İlla Ene’ denilmiş olur.”⁹⁵

Tasavvufi kimliğiyle de bilinen Birgivi Mehmed Efendi (v. 981/1573) Makamat adlı eserinde müşahede makamı hakkında müstakil bir başlık açmış ve onu marifet makamlarının onuncu ve son durağı olarak ifade etmiştir.⁹⁶

Bursevi Enfal 8/17. ayette Bedir savaşından bahseden ayetlerin tefsirinde de Hz. Peygamber’e ve sahabe hakkındaki “*Siz öldürmediniz, Allah öldürdü. Sen atmadın ‘Ey Muhammed) Allah attı*” ifadeleri de vahdet-i vücud anlayışına bir delil olarak ortaya koymuş ve birtakım açıklamalarda bulunmuştur. İlgili ayetlerin tefsirinde şu ifadelerle karşılaşıyoruz:

Allah Teala bu ayette öldürme fiilini sahabeden ve Hz. Peygamber’den nefyetmiş ve kendi zatına nispet etmiştir. Çünkü O, sebepleri yaratandır... Atma fiilini Allah hakiki manada Hz. Peygambere nispet etmedi... İşte bu tecelli makamıdır. Allah bir kulda sıfatlarından birisi ile tecelli edince kulda o sıfata uygun bir fiil zuhur eder. Hz. İsa’nın ölülere diriltme olayı da böyledir. Allah onda “ihya” sıfatıyla tecelli ettiği için Hz. İsa Allah’ın izniyle ölülere dirilmişti. Bu konu “...*Ben onun gören gözü, işiten kulağı olurum...*”

---

⁹⁵ Ruhu’l-Beyan, I, 398.

⁹⁶ Birgivi, Mehmed Efendi, *Makamat*, Kitap Kalbi Yay., İst-2015. s. 30.

hadisiyle de ilgilidir.⁹⁷ “Sana biat edenler Allah’a biat ediyorlar” (Fetih 48/10) ayetinin hakikati de buna işaret eder.⁹⁸

Görüldüğü gibi Bursevi ayeti çok da uzun yorumlarla değil de gayet sade bir yorumla işari bir noktaya getirmektedir ki, zaten ayetin zahiri de buna uygun görünmektedir. Ona göre Allah atma anında Hz. Peygamberin zatında tecelli etmiştir. Kendisi ayrıca bu yorumunu Fetih suresindeki biat ayetiyle ve Hz. İsa’nın ölümleri diriltmesiyle destekleme gayretine girmiştir. Ona göre Allah Hz. İsa’nın zatında ihya sıfatıyla tecelli etmiştir.

Görüldüğü üzere yazar tüm bu açıklamalarıyla kulların varlığının suretten ibaret bir varlık olduğunu, Allah’ın varlığının karşısında hiçbir şekilde hakiki bir varlık ifade etmediğini, esas ve hakiki manada varlığın ise sadece Allah’ın zatına nispet edilebileceğini ifade ederek bizlere tasavvufi bakış açısında لا شئ إلا الله şeklinde formüle edilen vahdet-i vücud yaklaşımının açık bir örneğini göstermektedir. Bu anlayış onun tefsirinde geniş bir şekilde yer bulmuş ve yer yer izah edilmeye çalışılmıştır.

Vahdet-i vücud anlayışının çok yoğun tartışmalara konu olması ve ayrıca İbni Arabi’nin Bursevi üzerindeki etkileri açısından konuyu biraz açma ihtiyacı hissettik. Bu başlık altında genel olarak tüm tasavvuf ehlinin kabul ettiği vahdet-i vücud anlayışını Bursevi’nin de benimsemiş olduğunu ve şiddetle savunduğunu, Hak kavramının ya da türevlerinin geçtiği yerlerde konuyu bir şekilde evirip vahdet-i vücud nazariyesine getirerek birtakım açıklamalarla konuyu izah etmeye çalıştığını görmüş olduk. Ayrıca onun bu görüşe sahip olmasına etki eden en önemli faktör olan İbni Arabi’nin de tefsirinde aynı konuyla

---

⁹⁷ İlgili hadisin tamamı şu şekildedir: “Kim benim veli kuluma düşmanlık ederse ben de ona harp ilan ederim. Kulumu bana yaklaştıran şeyler arasında en çok hoşuma gidene, ona farz kıldığım şeyleri eda etmesidir. Kulum bana nafile ibadetlerle yaklaştırmaya devam eder, sonunda sevgime erer. Onu bir sevdim mi artık ben onun işittiği kulağı, gördüğü gözü, tuttuğu eli, yürüdüğü ayağı olurum. Benden bir şey isteyince onu veririm, benden sığınma talep etti mi onu himayeme alır, korurum. Ben yapacağım bir şeyde, mü’min kulumun ruhunu kabzetmedeki tereddüdüm kadar hiç tereddüte düşmedim: O ölümü sevmez, ben de onun sevmediği şeyi sevmem.”(Buhârî, Rikak 38)

⁹⁸ Ruhu’l-Beyan, III, 326.

ilgili benzer açıklamalarını incelemiş, sonuçta her iki müfessirin de aynı şeyleri farklı ayetlerde farklı şekillerde açıklamaya çalıştığını görmüş bulunuyoruz. Görebildiğimiz kadarıyla bu konuda iki müfessir de birbirleriyle tam bir uyum içerisinde oldukları. Lakin aynı düşünceleri aynı ayetler hakkında tatbik etmemişler, farklı farklı ayetlere aynı bakış açısıyla yaklaşmışlardır.

Şimdi Vahdet-i Vücut anlayışı veya daha doğrusu Vahdeti-i Vücut halinin bir neticesi olarak tezahür eden ve tarihte Hallac-ı Mansur etrafında yoğun tartışmalara konu olan “Ene’l-Hakk” sözünü incelemek istiyoruz.

3.4. Ene’l-Hakk Meselesi

Vahdet-i vücud nazariyesiyle yakından ilgili olarak ve belki bu anlayışın, bu halin bir neticesi olarak önümüzde duran ve tarih boyunca takdisten tekfire kadar varan türlü yaklaşımlara konu olan “Ene’l-Hakk” sözü konusunda Bursevi de savunmacı bir pozisyon almış, tefsirinde ve başka bazı eserlerinde bu halin nasıl gerçekleştiğini açıklamaya çalışmıştır. Vahdet-i vücud konusundaki yaklaşımlarını inceledikten sonra onun bu sözü nasıl temellendirdiğinin de ortaya konulması gerektiğini düşünüyoruz.

Tasavvuf anlayışında “Fena” makamı önemli bir yer tutmaktadır. Bu hal tasavvufta en yüksek mertebe olarak “*fenâ fillâh*” şeklinde yer almaktadır. Bu kısaca Allah’ın varlığında kaybolma, âlemde Allah’tan başka hiçbir şey görmeme, hatta sadece Allah’ın varlığının bir alameti olduğunu düşünerek kendi nefsinin bile varlık âleminde saymamak, bu şekilde Allah’ın varlığında kaybolmak şeklinde ifade edilebilir. Bu makama eren mürid Allah’a ulaşmış, dünyevi varlıklardan geçip Allah’ın varlığı içinde yok

olmuştur.⁹⁹ Tarihte Hallac- Mansur diye bilinen zatın meşhur Ene'l-Hakk meselesi de bu konuyla ilgilidir. Bursevi bu konuda şöyle düşünmektedir:

Kuldan istenen zikir lisaniyla zikrederken kalbinin, ruhunun ve tüm azalarının gafil olmayıp huzurlu (konsantre) olmasıdır. Ta ki tüm varlığıyla Hakk'a yönelmiş olsun. Bu şekilde havatır (gönle gelen gereksiz düşünceler) yok olur, nefsanî varlık gider. İşte kul bu şekilde zikre devam ederse zikir lisandan kalbe geçer. Bu zikir kalpte devam edince “*yeryüzü Rabbinin nuruyla aydınlanır*” (Zümer 39/69) ayetinin hikmetiyle Hak gayb perdelerinin ardından o kula tecelli eder ve kulun batını nurlanır. Sonra kul Hakk'a isim ve sıfatların tecellileriyle ibadet etmeye başlar, daha sonra ise zati tecelliler zuhur eder ve kul Hak'ta fani olur. Böylece kendisine yaraşır bir şekilde Hak kendi kendisini zikretmeye başlar. Kalpteki putlar kalkar ve hakikat bilgisinin sırları açılır. İşte bu şekilde zikreden de zikredilen de *Hak* olur. Bu konu Davud-i Kayserî'nin Fususu'l-Hikem şerhinde bu şekilde izah edilmiştir.¹⁰⁰

Görüldüğü gibi Bursevi ene'l-hak meselesini kabul etmekte ve bu konuya kendine göre bir izah getirmeye çalışmaktadır. İleride açıklayacağımız üzere o tefsirin başka bir bölümünde bu görüşü kabul ettiğini yine belli etmekte ve buna benzer bazı açıklamalarda bulunmaktadır.

Bursevi'ye göre kul dilde kalmayıp kalbe geçen ve tüm azalarla yapılan bir zikir seviyesine ulaştığında kendi nefsinden geçip Hak'ta fani olmakta, dolayısıyla kendi nefsi aradan çıkmakta, sonuçta Hakk'ın varlığından bir parça ve O'nun varlığının bir delili olan nefsinin zikretmesiyle bizzat Hakk kendi zatını zikretmiş olmakta, bu şekilde de kul kendi nefsinin varlık aleminden soyutlayarak yok saymakta, adeta “ben yokum, ben diye görülen

---

⁹⁹ Poyraz, Yakup, *Fenâfillâh Mertebesinden Bekâbillâh Makamına Mevlânâ'da İlahî Aşk*, Türkoloji Araştırmaları, 2014, cilt: IX, sayı: 9, s. 871-895.

¹⁰⁰ Ruhu'l-Beyan, III, 307.

şey aslında Hakk'ın bir alameti-hatta bizzat kendisidir” diyerek bu şekilde zikreden varlığın aslında Hakk'ın bizzat kendisi olduğunu düşünmekte, bu sebeple “Ene'l-Hakk” demektir.

Yine Tevilat-ı Necmiye'den yapılan bir nakille müellife göre Hakkın üç mertebesi vardır.

1. Hakkın fiilleri mertebesi: Hakkın fiillerinin mertebesi O'nun emirleridir. Hak Teâlâ bu emrettiği şeylerle yasakladığı şeyleri yok eder.

2. Hakkın sıfatları mertebesi: Hak Teala kulda tecelli ederek kuldaki batıl sıfatları yok eder.

3. Hakkın zatı mertebesi: Hak Teala tecelli edince batıl olan tüm zatlar yok olur. İşte ‘O'nun zâtından başka her şey yok olacaktır’ (Kasas/28-88) ayeti de buna işaret eder. Hak Tealânın ‘Hak geldi batıl zail oldu’ (İsra/17-81) buyurduğu gibi.

İşte bu makamda Ene'l-Hakk diyen kişi zannederim ki bu sözü Hakk'ın zatının batıl nefiste tecelli anında söylemiştir. Çünkü Hakk'ın gelişiyle batıl olan nefis yok olur, dolayısıyla Hak kendi kendinden haber vermiş ve “Ene'l-Hakk” demiş olur.¹⁰¹

Bursevi'nin ene'l-hakk meselesine dair bu açıklamaları gayet ilginçtir. Ona göre Allah bizzat kulun nefisine tecelli ederek kendisinin “hakk” olduğunu ifade etmiştir. Her ne kadar da bu düşünce batınlıktaki “hulül” düşüncesine veya ilahlık iddiasına benzemekteyse de Uludağ Hallac'ın asla ilahlık ve hulül iddia etmediğini düşünmektedir. Ona göre bu tür sözler sekr ve şatahat halindeyken söylenmiş olup makbul bir tevili mümkündür.¹⁰² Bu konuyu böylece ifade ettikten sonra Bursevi'nin meseleyle ilgili fikirlerini incelemeye devam etmek istiyoruz.

Bursevi Fetih Suresi 10. ayetin tefsirinde Hallac-ı Mansur'un (v. 309/922) Ene'l-Hakk sözünü ve başka birtakım sufilerin buna benzer sözlerini şöyle aktarır:

¹⁰¹ *Ruhu'l-Beyan*, V, 461.

¹⁰² Uludağ, Süleyman, *DİA*, “Hallac-ı Mansur” md.

“Hakk, Hz. Peygambere biatı kendi zatına biat kabul etmiştir. Kendi elinin Hz. Peygamberin elini tutanların ellerinin üzerinde olduğunu söylemiştir... Allah nebisini kendi kemâlinin bir delili ve bir tecelli aynası kılmıştır. Bundan dolayı Hz. Peygamber “*Beni gören Hakk'ı görmüştür*”¹⁰³ buyurmuştur. Hz. Peygamber kendi zatî ve fiilî suretinden çıkınca fiillerinde, sıfatlarında ve zatında Hakk'ın nâibi olmuş olur. İşte bu makama eren kimselerden;

Hallac (v. 309-922) “*Ben Hakk'ım*”,

Ebu Yezid Bestami (v. 234-848): “*Benim şânım ne yücedir, Benim şanımla ne yücedir, ne kadar da yüce bir varlığım*”,

Ebu Said Harraz (v. 277-890) ise “*Cübbemin altında Hakk'tan başkası yoktur*” demiştir.”¹⁰⁴

Yine o bu konudaki düşüncesine iyi bir dayanak olacağını bildiği Bakara 2/34. ayetin tefsirinde de meleklerin Adem'e secde ile emredilmesinin sebebini Allah'ın Adem'de tecelli etmesi şeklinde açıklamaktadır. Bu makamda iken Adem'e secde edenler Allah'a secde etmiş olurlar.¹⁰⁵

Tasavvuf ehlinin Kuran ayetlerini tefsir ederken içsel birtakım olgularla –işari olarak- yaptıkları bu ve buna benzer yorumlar genel olarak müslümanlar nezdinde kabul görmüş olsa da bazen ciddi derecede eleştirilmiştir. İşari tefsir geleneğine karşı çok farklı yaklaşımlar da sergilenmiştir. Örnek olarak Murat Sülün işari yorumların oluşmasında farklı

---

¹⁰³ Buhari, *Tâbir*, 10; Müslim, *Rû'ya*, 11. Hadis benzer tarihleriyle birlikte değerlendirildiğinde bu yorumun sağlıklı ve isabetli olmadığı anlaşılmaktadır. Zira diğer tarihlerde ‘Beni rüyada gören gerçekten görmüştür’ ifadesi bulunmaktadır ki, bundan da şeytanın Hz. Peygamberin suretine giremeyeceği, dolayısıyla da rüyasında Hz. Peygamberi gören kimsenin gerçekten onu görmüş olacağı sonucu çıkmaktadır.

¹⁰⁴Ruhu'l-Beyan, IX, 20-21. Bu sözü İbni Arabî de *Lübbü'l-Lübb* adlı eserinde zikrederek Bursevi'nin açıklamalarına benzer birtakım açıklamalarda bulunmaktadır. Bkz; *Lübbü'l-Lübb*, Çeviren; İsmail Hakkı Bursevi, s.38. Aynı sözün iki müellifin de eserlerinde hemen hemen aynı açıklamalarla verilmesi Bursevi'nin İbni Arabî'den fikri manada ne kadar etkilendiğine dair bazı ipuçları vermektedir.

¹⁰⁵ Ruhu'l-Beyan, I, 103.

milletlere ait birtakım eski dini kitapların etkisi olduğu şeklinde bir iddia ortaya atarak şöyle der:

“İslam Arabistan dışına yayılınca Müslümanlar zabtettikleri muhtelif ülkelerin ve ırkların tabiatüstü bütün inançları, sihir sanatları ve dini menasikini ihtiva eden kitaplarıyla temasa geçmişlerdir... Diğer din mensuplarının kendi kitaplarına atfettikleri olağanüstü özellik ve kutsallıklar (havass) Kuran ayetlerine de atfedilmeye başlanmıştır...”

106

Sonuç olarak Bursevi işari yorumlar konusunda kensisinden övgü dolu sözlerle bahsettiği İbni Arabî’den önemli derecede etkilenmiştir. Bu etki onun fikirlerine yoğun bir şekilde yansımış ve vahdet-i vücud anlayışının bir sonucu olarak tezahür eden “Ene’l-Hakk” sözü tefsirinde savunulmuş ve birtakım delillerle açıklanmaya çalışılmıştır.

3.5. Hakikat-i Muhammediyye

Tasavvuf ehli alemde olan her şeyin bir zahirî, bir de batınî yönü olduğunu tasavvur etmektedir. Onların bu yaklaşımı eşyaya hep farklı boyutlardan bakmak gibi bir sonucu beraberinde getirmiştir. Söz konusu farklı bakış açısı Hz. Peygamber’in zatında da oldukça ilginç bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Tasavvuf geleneğinde Hz. Peygamberin zatiyla ilgili de farklı birtakım yaklaşımlar vardır. Bu yaklaşımlara göre alemin yaratılış sebebi Hz. Peygamberdir. Bütün varlık alemi varlığını Hz. Peygambere borçludur. Fakat bu konunun gaybî bir mesele olduğundan, bu konuyu da sadece birtakım manevi derecelere erişebilenlerin anlayabileceğinden bahsedilmiştir.¹⁰⁷ Bu bağlamda Hakikat-ı Muhammediyye’nin “Mutlak Varlık’ın bütün kemallerinin yansıdığı bir ayna” olduğundan

¹⁰⁶ Sülün, Murat, *Osmanlı Tefsir Geleneğinde Kurana İşari Yaklaşımlar*, Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri, Tartışmalı İlmi Toplantı, İst.-2012.

¹⁰⁷ Alkış, Abdurrahim, *Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî'nin Düşüncesinde Hakikat-i Muhammediyye*, e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, 2015, cilt: VII, sayı: 13, s. 139-161.

da bahsedilmektedir.¹⁰⁸ Yine tasavvuf geleneğinde Hakk'ın kendisini izhar etmeye başladığı ilk mertebenin adı Hakikat-i Muhammediyye'dir. Hakikat-i Muhammediyye alem ile Hak arasında bir ara varlık olarak telakki edilmiştir.¹⁰⁹ Bir başka yaklaşıma göre de Ahmed ismi ile Ehad ismi arasında benzerlik kurulmaya çalışılmış, Arapça yazılışları itibariyle Ahmed'deki mim harfinin kaldırılmasıyla Hak (Ehad) ile Hz. Peygamber (Ahmed) arasında bir fark kalmayacağından bahsedilmiş, Ahmed olarak nitelenen Hz. Peygamber Ehad olarak simgelenen Hakk'ın bir aynası kabul edilmiştir.¹¹⁰ Bu yaklaşımların kiminle başladığına dair yapılan araştırmalarda Sülemi (v. 73/692 ?) ve İbni Arabi'nin öne çıktığı söylenmektedir.¹¹¹

Bursevi'ye göre de Hz. Peygamberin görünen-sûrî-zahirî bir boyutu olduğu gibi bir de görünmeyen-hakiki bir boyutu vardır. O, bu anlayışını "Hakikat-i Muhammediyye" şeklinde formüle etmektedir ki bu anlayış islam tarihi boyunca tasavvuf kaynaklarında geniş yer tutmuştur. Ta ki tasavvuf istilahlarının anlatıldığı eserlerde de bu konu bu isimle müstakil bir başlık halinde ele alınmıştır. Bursevi Hakikat-i Muhammediyye hakkında şunları söylemektedir:

"Bil ki beşer olma vasfı Hz. Peygamberde hakikî değil izafî ve zahir itibarıyladır. O'nun zahiri mahluktur. Lakin Bâtını Hak'tır. Bundan dolayı onun zahirine değil ama batınına secde caizdir. Onun zahiri mukayyed alemden, bâtını ise mutlak alemdendir. Ölüye

---

¹⁰⁸ Demirli, Ekrem, *İbnü'l-Arabî'nin Düşüncesinde Hz. Peygamber ve Hakikat-i Muhammediyye*, Kültür Coğrafyamızda Hz. Muhammed, Uluslararası Sempozyum (Orta Asya, Kafkasya ve Balkanlar) Sakarya- 2011, cilt: II, s. 155-163.

¹⁰⁹ Birgören, Hamdi, *Hakikat-i Muhammediyye Düşüncesinin Tasavvuf Şiirindeki Yansımaları*, Asos Journal: The Journal of Academic Social Science, 2018, cilt: VI, sayı: 67, s. 255.

¹¹⁰ Eraydın, Selçuk, *Hakikat-ı Muhammediyye ve İlgili Beyitler*, Diyanet İlmi Dergi, 1989, cilt: XXV, sayı: 4, s. 138.

¹¹¹ İdiz, Ferzende, *Tasavvufta Hakikat-i Muhammediyye Meselesi Ve Mesnevî'den Örnekler*, EKEV Akademi Dergisi, Erzurum-2004, s.180.

karşı namaz kılmak (cenaze namazı) caiz oluyorken Hayy olana namaz kılmayı sen düşün...”¹¹²

Yazar burada ilginç bir şekilde Hz. Peygamberin zatının batinının Hakk’ın bizzat kendisi olduğunu, dolayısıyla onun batınına secde etmenin caiz olacağını söylemekte ve bu görüşünü de cenaze namazında ölüye karşı yapılan secdeyle mukayese ederek savunmaktadır.

Her ne kadar Bursevi Hakikat-i Muhammediye konusundaki bu sıradışı görüşünü cenaze namazı gibi fıkhî bir meseleyle desteklemek istese de bunun kabul edilebilir bir yanının olmadığı aşikardır. Kaldı ki cenaze namazı aslında bir namaz değil, cenaze hakkında bir “dua”dır. Bu yönüyle onun bu istidlali pek sağlam ve tutarlı bir istidlal görünmemektedir. Ayrıca yazar Hz. Adem’e secde edilmesinin emredildiği Bakara 2/34. ayetin tefsirinde secde kavramını “İbadet etmek maksadıyla alnı yere koymak” şeklinde tarif etmektedir¹¹³ ki, cenaze namazında böyle bir rükün- eylem bulunmamaktadır.

Yazarın Hz. Peygamberin zatına olan sevgisinden kaynaklandığını düşündüğümüz bu düşüncenin küfrün yakın sınırlarında gezmek olduğu ifade edilmeli ve bu tür aşırı düşüncelerden uzak durulmalıdır.

Başka bazı sufi müfessirler de bu anlayışta Bursevi’ye yakın bir noktada durmuşlardır. Tasavvufî tefsirin ilk örneklerinden Sülemi’nin (v. 283/896) tefsirinde de Hz. Peygamber hakkında buna benzer bir yorumda bulunulmuştur. Müellif “*İnsanlar için yeryüzünde kurulan ilk ev, Mekke’de bulunan mübarek ve alemler için hidayet kaynağı olan Kabe’dir*”(Al-i İmran, 3/96) ayetinin yorumunda ayetin batınî manasına göre bu beytin Hz. Peygamber olduğunu söylemiştir.¹¹⁴

---

¹¹² Ruhü'l-Beyan, IX, 21.

¹¹³ Ruhü'l-Beyan, I, 103.

¹¹⁴ Tüsteri, Sehl b. Abdullah, *Tefsir-i Tüsteri*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiye, Beyrut-2001, s.50.

Hakikat-i Muhammediye anlayışının hadislerdeki dayanaklarına gelince; Hz. Peygamberden rivayet edilen bir hadiste Cabir r.a “*Ya Rasulallah! Allah her şeyi yaratmazdan önce ne yapardı?*” diye sormuş, Rasulullah ise “*Senin peygamberinin nurunu seyredirdi*” şeklinde cevap vermiştir. Yine benzer rivayetlerde Allah’ın ilk yarattığı şeyin Hz. Peygamberin nuru veya ruhu olduğu, Hz. Peygamberin nurunun alemin yaratılışından binlerce sene önce yaratıldığı ifade edilmektedir.¹¹⁵

Bu yaklaşımın ayetlerdeki dayanaklarına gelince; Tüsteri (v. 283) Bakara 2/30. Ayetin tefsirinde Hz. Adem’in yaratıldığı şeyin Nur-i Muhammedi’nin izzet çamuru olduğunu söylemektedir. Ona göre Hz. Adem Hz. Muhammed’in nurunun çamurundan yaratılmıştır.¹¹⁶ Yine Tüsteri’ye göre Sidretü’l-Münteha Hz. Peygamberin nurundandır.¹¹⁷ İsmail Hakkı Bursevi de bu konuda Tüsteri’ye yakın bir yorumda bulunmuş ve “*Allah göklerin ve yerin nurudur. Onun nurunun örneği...*” (Nur 24/35) ayetinin yorumunda ikinci nur’un Nur-i Muhammedî olduğunu söylemiştir.¹¹⁸

Sonuç olarak sufiler Hakikat-i Muhammediye konusundaki batnî-içsel yaklaşımlarında gayet iddialı olmuşlardır. Bu konuda da bazı ayet ve hadislerden de yararlanmak ve görüşlerini desteklemek istemişlerdir. Konuyla ilgili olarak yapılan çalışmalarda ulaştığımız bilgilere göre onlar Hakikat-i Muhammediye konusundaki yaklaşımlarını her ne kadar ayet ve hadislere dayandırmış olsalar da esasen ya ayetlerin bu manaya delaletlerinin ya da kullanılan hadislerin sıhhat derecelerinin çok zayıf olduğu ifade edilerek bu anlayış ciddi şekilde eleştirilmiştir.¹¹⁹ Bursevi’nin ise diğerlerinden farklı olarak

¹¹⁵ Kastallânî, *el-Mevâhibu’l-Ledunniyye*, Darü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut-1991, I, 71, 72; Aclûnî, İsmail b. Muhammed, *Keşfu’l-Hafâ*, Beyrut- 1988, I, 265, 266; Şa’rânî, *el-Yevâkîf ve’l-Cevâhîr*, Beyrut-Trz. II, 20; Gazâlî, *İhyâu Ulûmi’d-Dîn*, Beyrut-2001, I, 83.

¹¹⁶ Tüsteri, *Tefsîrü’l-Şurâni’l-Azîm*, Darü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut-2003, I, 27.

¹¹⁷ Tüsteri, *Tefsîrü’l-Şurâni’l-Azîm*, Darü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut-2003, I, 156.

¹¹⁸ Ruhü’l-Beyan, VI, 156.

¹¹⁹ İdiz, Ferzende, *Tasavvufta Hakikat-i Muhammediyye Meselesi Ve Mesnevi’den Örnekler*, 179-199.

bahsettiği Hz. Peygambere secde meselesine gelince, kanaatimize göre fikhî boyutu açısından kabul edilmesi mümkün olmayan bu farklı yaklaşım tarzı Vahdet-i Vücut ve Ene'l-Hakk gibi bazı tasavvuf meseleleriyle yakından ilgilidir. Bu iki konu da çalışmamızda ayrı başlıklar altında incelenmiş bulunmaktadır.

3.6. Hakka'l-Yakîn

Alimler bilginin derecelerini ifade ederken cehl-vehm-şekk-zan-zann-ı galip-yakîn şeklinde zayıftan güçlüye doğru bir sınıflandırma yapmaktadırlar. Bazı sufiler ise bu gruplandırmanın içerisine bazı eklemeler yapmakta, mesela yakînî bilgiyi de ilme'l-yakîn, ayne'l-yakîn ve hakka'l-yakîn şeklinde üçe ayırmaktadırlar. Burada bizi ilgilendiren noktaya gelince, Bursevi de bu ayrıma tabi olarak yakînî bilginin dereceleri olduğunu ifade etmiştir. Hakka'l-yakîn bilgisi bir şeyi tam anlamıyla, şüphesiz olarak bilmek manasına geldiğinden, bu bilgi de sadece vahiy olacağından sadece peygamberlere aittir. Bize göre Bursevi bu ifadesiyle sufilerin kalplerine doğan bilgilerin şüphesiz ve kesin bilgi ifade etmediğini zımnen beyan etmiş olmaktadır. Müellif bu ayrım hakkında bazı açıklamalar yaparak şöyle der:

“Yakîni bilginin bir ismi (ismü'l-yakîn), bir tarifi (tarifu'l-yakîn), bir aynı (ayne'l-yakîn), bir de hakk'ı (hakka'l-yakîn) vardır. İsmü'l-yakîn ile tarifu'l-yakîn avamı ilgilendirir. İlme'l-yakîni bilmek evliyalara, ayne'l-yakîni bilmek evliyaların seçkinlerine, hakka'l-yakîni bilmek ise peygamberlere ait bir vasıftır. Hakka'l-yakînin hakikatini bilmek ise sadece Hz. Peygambere aittir.”¹²⁰

Bursevi'nin hakka'l-yakin'in hakikatinin sadece Hz. Peygambere ait olacağını söylerken miraç mucizesine atıf yapmak istediğini zannediyoruz. Zira tasavvufi sözlüklerde “hakikatü'l-hak” ifadesinin Allah'ın zatı olduğu söylenmiştir. Müfessir Hz. Peygamberin

---

¹²⁰ Ruhü'l-Beyan, IV,494.

hakikatlerin hakikati bilgisine ya da hakka'l-yakîn'in hakikatine nasıl eriştiği konusunu Hz. Peygamberin miraçta Allah'ı bizzat görmüş olmasıyla, bu sebeple de hakikatlerin hakikati bilgisine ulaşmış olmasıyla ilintilendirmek istemektedir.

Bursevi Bakara Suresinin 3. ayetinde de bu görüşümüzü destekler nitelikte bir yorumda bulunmuştur. O da şudur:

...Beş vakit namaz miraç hadisesinde farz kılındı çünkü miraç anı en faziletli an, en şerefli vakittir... Hak Teala en efdal ibadeti en efdal vakitte farz kılmıştır. Çünkü namaz zaten kulun Hakka vasil olması ve ona yakın olmaktır.¹²¹

Ru'yetullah başlığı altında Bursevi'ye göre Miraç gecesi Rasulullah'ın Allah'ı bizzat dünya gözüyle gördüğünü ifade etmiştik. Bu görüşünü de İbni Abbas'tan getirdiği bir rivayetle desteklediğini söylemiştik. Yukarıdaki ayete (Bakara 2/3) getirdiği yorumdaki “yakınlık ve vasil olma” ifadeleri de bu tezimizi desteklemektedir. Müellife göre Hz. Peygamber o gece miraçta bizzat Allah'a kurb ve vuslat kesbetmek suretiyle Hakka'l-Yakin'den daha yüksek bir derecede olan hakikatlerin hakikati bilgisine nail olmuştur.

3.7. Hakiki İman

Bakara suresi 2/256. Ayetin tefsirinde hakiki ve zahiri imandan bahseder ve bunların farkını şu şekilde açıklar:

Bil ki imanın hakikati Allah'a imanın “şuhud” üzere olmasıdır. Mecazî iman ise Allah'a imanın sadece kuru bir görüntü ve “iman ettim” şeklinde içi boş bir beyandır.¹²²

İmanın hakikati sadece dil ile ikrardan ibaret değildir. Hakiki iman Allah'ın kulun sadrını İslam'a açması sonucu kalbe giren bir nurdur.¹²³

---

¹²¹ Ruhü'l-Beyan, I, 35.

¹²² Ruhü'l-Beyan, I, 408.

¹²³ Ruhü'l-Beyan, IX, 93.

Ayrıca Tevilat-ı Necmiyye'den yaptığı bir nakilde Bursevi hakiki bir imanın ancak zikrullah ile ayakta durduğunu ifade etmektedir.¹²⁴

İman ile îkân arasında fark bulunduğunu söyleyen yazar bizlere bu farkı şöyle anlatır:

İmanın hakikati yakîn halidir. Bu hal (yakîn hali) bazı nurların tecelli etmesiyle kulun bazı sırlara erişmesidir... Allah 'mûkinîn' ifadesini 'müminîn' e göre oldukça az kullanmasının sebebi bu taifenin çok az olduğuna işarettir. Çünkü bu merteye imanın hakikatidir.¹²⁵

Görüldüğü gibi yazar imanı zahiri-hakiki şeklinde ikili bir ayrıma tabi tutarak zahiri imanın taklitten ibaret olup hakiki imanın ise Allah ile kurulan birtakım manevi bağlantılar vesilesiyle olacağını ifade etmektedir. Ona göre imanın hakikatine zikrullahla devam ile ulaşabilmekte, bu şekilde yapılan bir yolculukla îkân gibi imanın daha yüksek derecelerine ulaşılmaktadır. Akaid ilmi açısından çok kabul görmeyeceğini düşündüğümüz bu yorum esasen zaten akaidle ilgili olarak söylenmemektedir. Her zaman olduğu gibi bu da sufilerin olaylara farklı pencerelerden yaklaşmalarının bir neticesidir. Yoksa bu anlayış bu makamlara ulaşamayanların imanı yoktur manasında anlaşılmalıdır.

3.8. Hakikat Alemi

Genel olarak tasavvuf batın (iç dünya-iç alem) ile ilgilenen bir ilim olduğundan sufiler her şeyin bir hakiki-bir de zahiri yanı olduğunu öne sürmektedirler. Bu mana "alem" konusunda da dikkat çekmekte, sufiler içerisinde bulunan zahiri alem dışında bir de "hakikat aleminden" bahsetmektedirler. Bursevi'de de bu anlayış bazı ayetlerin tefsirinde ortaya

---

¹²⁴ Ruhü'l-Beyan, V, 424.

¹²⁵ Ruhü'l-Beyan, VIII, 435.

çıkmiştir. O Bakara suresi 2/256. Ayetin tefsirinde iman bakımından insanların kalplerini üç sınıfa ayırdıktan sonra şunları söyler:

“Üçüncü grubun kalpleri ise Melik ve yüce olan Allah’ın elindedir... Allah onların kalplerini yüce tecelliler, ilahi ilim ve marifetlere gark eder. Bu kimselerin imanları şuhud ve ayan üzere olduğu için imanları hakiki olur ve onlar mecazi alemde hakikat alemine geçerler.¹²⁶”

“Ben derim ki, dünya cismani ve karanlık bir perdedir... Salike lazım olan bu perdeleri yırtıp zahiri alemde ruhar alemine geçmek, oradan da hakikat alemine doğru yol almaktır.”¹²⁷

Başka bir ayetin tefsirini yaparken de o, tevhidin üçüncü mertebesinde bulunan kamil kimselerin “hakikat aleminde” olduklarını söylemiştir.¹²⁸

Görüldüğü gibi müfessirin zihninde içinde bulunulan alem hakiki bir alem olarak kabul edilmemekte, bunun dışında başka, asıl ve hakiki bir alemde bahsedilmektedir. Tasavvuf ehlinin de hepsinin ulaşamayacağı bu alem daha çok seyr-i süluk açısından üst makamlarda bulunan kimselerin nail olabileceği bir alemdir.

3.9. Hak İle Batıl Denk Değildir

En’am Suresinde hak kavramı hakkında yapılan bir yoruma göre hakkın ortaya konulması aynı zamanda zımnen batılın arka planda bırakılarak insanların dikkatinden uzak tutulması, ve bu şekilde hak ile batılın ayrılmasıdır. Bursevi En’am suresi 57.ayetin tefsirinde şunları söyler:

De ki: Ben Rabbimden gönderilen apaçık bir delile dayanmaktayım. Apaçık delilden maksat hak ile batılı birbirinden ayıran kesin kanıttır. Başka bir deyimle Kur’an ve

---

¹²⁶ Ruhü'l-Beyan, I, 407.

¹²⁷ Ruhü'l-Beyan, VII, 64.

¹²⁸ Ruhü'l-Beyan, V, 467.

vahiydir. Nitekim Arapçada *انا علي بينة من هذا الامر* şeklinde bir cümle kurulduğunda hakkında sağlam delil bulunan bir şeye kesin bir inançla inanmaktan bahsedilir.

Siz ise onu yalanladınız. Yani ben rabbimden geldiğine kesin bir inançla inandığım bu Kur'anı ve vahyi ve içerdiği haberleri –ki içerisinde bir azabın geleceği de haber verilmektedir- siz yalanladınız ve kabul etmediniz.

Acele ettiğiniz şey benim elimde değildir. Rivayet edildiğine göre Kureyş ileri gelenleri Hz. Peygambere gelip Allah'ın azabının ne zaman geleceğini soruyorlar, eğer rabbinin azabı hak ise buyursun gelsin diyerek alay ederek cüretkârlıkta bulunuyorlardı.

Hüküm yani bir şeyi erkene almak ya da geciktirmek gibi *ancak Allah'ındır.* Benim bir müdahalem olmaksızın bu konuda hüküm sadece Allah'ındır.

O, hakkı haber verir. Yani azabın ne zaman geleceği konusunu açıklayıp haber verme hükmü –bir önceki cümlede ifade edildiği üzere Allah'ındır. Gelecek olan bu azap ise haktır ve zamanı bir hikmet gereği söylenmemiştir.

'Hüküm ancak Allah'ındır' denilirken Allah'ın hükmü, batılın engellenmesi ve izhar edilmemesi olabilir. Sanki Allah '*O, hakkı haber verir*' ifadesiyle hakkı ortaya koymuş, bu şekilde sanki bir kişinin hasmına karşı haddi aşmaktan menedilmesi gibi batılı (inkar edenlerin azabın yalan olduğuna dair düşüncelerini) hak ile mücadele etmekten zımnen engellemiştir.

O, hüküm verenlerin en hayırlısıdır. Bu cümle kendinden önceki cümlelerin muhtevasını tasdik eden bir cümledir. Manası ise şudur: hakkı özel olarak batıldan ayrı olarak anlatıp ortaya koymak hak ile batılı “ayırma”tır.

Görüldüğü gibi Bursevi'nin bu ayet hakkında yapmış olduğu bu tefsirde dikkat çeken nokta öncelikle ayet içerisinde bulunan cümleleri birbiriyle tam bir bütünlük içerisinde

titizlikle işlemiş olmasıdır. Ayetin başından sonuna kadar yapılan tüm yorumlarda hak ile batılın birbiriyle ilişkisi ve Allah'ın bu ilişki hakkındaki tutumu öne çıkmaktadır.

Bursevi'ye göre burada hak: Allah'ın inkârcıların başına geleceğini haber verdiği azabın zamanıdır. Batıl ise: inkârcıların inkârıdır. Bu açıklamamıza göre;

Allah'ın batıl hakkında yorum yapmayıp sadece hak üzerinde durarak açıklama yapması ona göre batılın dikkate alınmayıp arka planda bırakılarak hak ile eşit tutulmamasıdır. Bursevi bu durumda batılı muarızıyla mücadele etmekten menedilmiş bir hasma benzetmiştir.¹²⁹

3.10. Hakiki Takva

Ruhu'l-Beyan tefsirinde dikkatimizi çeken bir başka noktayı ifade etmeliyiz. Müfessir bazı ayetlerin tefsirinde sadece rivayet ve dirayetle yetinip işari yorumlara girmeden tefsirine devam etmekte, fakat belki başka bir surede başka bir ayetin tefsirini yaparken bu ayete atıf yaparak bu ikinci yerde ayete işari bir bakış açısıyla yaklaşır lafzın işari tefsirini yapmaktadır. Mesela Al-i İmran Suresinin 102. ayetinde geçen '*Allah'tan hakkıyla korkmak*' ifadesinin tefsirini kendi yerinde sadece kısa açıklamalarla yetinerek yaparken başka bir yerde bu ifadeyi tekrar ele alıp bazı işari açıklamalar getirmiştir. İşari bir yaklaşımla '*Allah'tan hakkıyla korkma*'nın aslında nefse mutlak adem'i (yokluğu) Allah'a ise mutlak vücudu (mutlak varlığı) nispet edip asla nefse mutlak bir vücûd (varlık) nispet etmemek olduğunu söylemektedir. Biz bu yaklaşımın hem vahdet-i vücud nazariyesiyle, hem de Ene'l-Hakk makamıyla yakından ilgili olduğunu düşünüyoruz. Bu iki konuyla ilgili bazı açıklamaları kendi başlıkları altında vermiştik.

---

¹²⁹ Ruhu'l-Beyan, III, 41.

Takvanın hakikatini müfessir başka bir ayetin tefsirinde de ‘Allah’tan başka her şeyden sıyrılmak’ şeklinde açıklamaktadır.¹³⁰

Bu açıklamalardan hareketle de müfessire göre hakiki bir takvanın günahlardan uzak durmaktan daha öte, Allah’tan başka herşeyden uzak kalıp, Allah’ta yok olmak, Onun varlığının karşısında kendi varlığının yok saymakla olabileceği anlaşılmaktadır. Bu halin ise ancak müşahede haliyle, Allah ile kurulan manevi ve tam bir bağ neticesinde gerçekleşebileceğini söyleyebiliriz.

3.11. Hak Ehline Uymak

Sufilerin genellikle tasavvuf ehlini “Ehl-i Hak” diye isimlendirmeleri onların hep Hak-Allah ile beraber oldukları manasında kullanılagelmiştir. Bursevi de dahil tüm sufilere göre bu yolun ehli olanlar yolu-süluku tamamlayınca geri döner ve Hak yolunun yolcularına bu yolculukta rehberlik ederler. Bursevi bu konuda şunları söylemektedir:

“... Sonra bil ki Hak yoluna tabi olmak Hak ehline tabi olmakla kolaylaşır. Çünkü onlar hakkı hakiki manada tanıma konusunda peygamberin varisleridirler. Hak ehline tabi olanlar doğru yolu bulur. Batıl ehline tabi olanlar ise yoldan çıkar. Birinci grup Hakkın cemalinin, ikinci grup ise Allah’ın celalinin muhatabı olacaklardır. Allah’ın ‘sadıklarla beraber olunuz’ fermanında zahir olduğu gibi akıllı olana lazım olan Hakk’a ve Hakk ehlinin sohbetine-arkadaşlığına sarılmaktır.”¹³¹

Görüldüğü gibi Bursevi’ye göre Hakka ittibanın yolu Hak ehline tabi olmakla kolaylaşmaktadır. Yazar Allah’a ulaşmak isteyen kimselerin bu yoldan daha önce geçmiş olan kişilerin rehberliğine sarılmaları gerektiğini söyleyerek onların rehberliğine olan

---

¹³⁰ Ruhu'l-Beyan, II, 339.

¹³¹ Ruhu'l-Beyan, VIII, 498.

ihtiyaca işaret etmiştir. Burada dikkatimizi çeken nokta ise yazarın bu ihtiyacı ifade ederken kullandığı fiildir. تيسر fiilinin kullanılmasından hareketle biz Bursevi'nin bu konuda tutucu bir tavır içerisinde bulunmadığını anlıyoruz. Buna göre hakikat yolcusu olan kişiler mürşit terbiyesi olmadan da bu yolculuğu gerçekleştirebilse de aslında Hakk'ın ehli olan bir mürşit-rehber terbiyesinde olmak Hak yolculuğunu kolaylaştırmaktadır.

3.12. Kavramla ilgili Herhangi Bir İşari Yorum Yapılmayan Yerler

Çalışmamızın ana gayesini oluşturması sebebiyle şimdiye kadar biz müfessirin Hak kavramına vermiş olduğu işari manaları incelemeye çalıştık. Fakat daha önce de ifade edildiği gibi Ruhü'l-Beyan tefsiri hakkında ortaya koymamız gereken önemli bir nokta da Kur'an ayetleri tefsir edilirken ayetlere salt bir sufi kimliğiyle yaklaşmadığıdır. Yani Bursevi her ayet hakkında işari yorumda bulunmamış, bazı ayetlerde sadece rivayet ve dirayet yöntemlerini çalıştırıp tefsire devam etmiştir. Çalışmamız esnasında kavramın geçtiği bir ayet hakkında bizim özellikle işari yorumuna odaklandığımız, fakat onun sadece dirayetle yetindiği ayetlerle karşılaştığımız olmuştur. Bu başlık altında bu konuya değineceğiz.

Mesela “*Ey iman edenler! Allah'tan, O'na yaraşır şekilde korkun*” (Al-i İmran 3/102) ayetindeki *حق تقاته* ”hakkıyla takva”yı “Mümkün olduğu en iyi şekilde takva, ta ki ibadet namına güç yetirilen hiçbir şey eksik kalmayacak şekilde takva” şeklinde açıklayıp nokta koymuştur.¹³²

İşari yorumuna odaklandığımız bir diğer nokta Enam, 6/62. ayetteki “*Mevlahumu'l- Hakk*” ifadesidir. “*Sonra onlar hak olan Rablerine döndürülürler. İyi bilin*

---

¹³² Ruhü'l-Beyan, II, 71.

ki hüküm O'nundur ve o hesap görenlerin en süratlisidir.” (En'am 6/62) müellif bu ayetin yorumunu da şu şekilde yapmıştır:

“Hak olan Rab” ifadesinden vurgulanan nokta sadece adalet ile hükmetmektir. Hak olan mevlanın yapacağı şey adaletli olmaktır. Zaten bu isim aynı zamanda Allah'ın bir sıfatıdır.”¹³³

Araf Suresi 7/43-45. ayetler arasında Allah'ın lanetinin zalimler üzerine olduğu anlatılırken zalimlerin bazı vasıflarından bahsedilir. Söz konusu ayetleri tefsir ederken Bursevi Allah'ın dininin hak olduğunu, zalimlerin ise onu batılla değiştirmek istediklerini şöyle anlatır;

“... Allah'ın laneti zalimlerin üzerine olsun! diye bağırır. Ki o zalimler (kafirler) insanları Allah'ın yolundan alıkoyarlar ve o yolu eğiltmek isterler. Onlar dirilişi de inkar edenlerdir.” (Araf 7/43-45)

Ayette zalimler kâfirlere ait olan şu üç sıfatla anılmıştır;

Birincisi; İnsanları Allah'ın yolundan alıkoymaları,

İkincisi; Allah'ın dininin Hak olduğuna dair deliller konusunda şüphe meydana getirmek suretiyle, Allah yolunun ve O'nun hak dininin eğrilmesini ve batıla çevrilmesini istemeleri,

Üçüncüsü; Ahireti inkâr etmeleridir.”

Görüldüğü gibi ona göre zalim kimselerin özelliklerinden bir tanesi de hakkın hak olduğuna dair delilleri yok etmeye çalışmak, bu şekilde hakkı bertaraf ederek batılın hâkimiyeti için çalışmaktır.¹³⁴ Bursevi bu ayetteki “hak” kavramı ile ilgili de herhangi bir işari yorumda bulunmamıştır.

---

¹³³ Ruhul-Beyan, III, 46.

¹³⁴ Ruhul-Beyan, III, 165.

Al-i İmran suresinin hemen başında yer alan ayette Allah Teala ‘*Biz sana Kur’anı hak ile indirdik*’ (Al-i İmran 3/3) buyurmaktadır. Burada Kur’anın kendisiyle indirildiği “hak” mefhumunun ne olduğu konusunda Bursevi şunları söylemektedir:

“Hak ile; yani bu kitabı sana hükümlerinde adalet veya haberlerindeki doğrulukla indirdik.”¹³⁵

Bir diğer örnek olarak Enfal 8/8. ayette geçen *ليحق الحق ويبطل الباطل* ifadesini ele almamız gerekmektedir. Çünkü hakkında özellikle işari yorumlarına odaklandığımız, fakat maalesef umduğumuzu bulamadığımız ayetlerden bir tanesi de budur. Bursevi “hakkı gerçekleştirmek ve bâtılı ortadan kaldırmak” ifadeleri hakkında herhangi bir işari yorumda bulunmayıp aşağıda verdiğimiz şekilde sadece dirayet yorumlarında bulunmuştur:

“Cümlenin başındaki lam mukadder bir fiile bağlıdır. Yani manası ‘İşte tüm bunlar bu güzel gaye için, hakkı ortaya çıkarmak ve batılı yok etmek içindi, başka bir şey için değildi’ demektir. İhkâk-ı Hak onun hak olduğunu ortaya çıkarmaktır, yoksa hak olmadığı halde sonradan hakikat kazandırmak değildir. Batıl da böyledir. Onu iptal etmek demek sonradan batıl hale getirmek değil, zaten batıl olduğunu ortaya koymaktır.”¹³⁶

Bursevi Kehf Suresinde geçen *نحن نقص عليك نباهم با الحق* (Kehf 18/13) ayetindeki hak kavramına da şu şekilde yorumda bulunmuştur:

“*Biz sana onların (Ashab-ı Rakim’in ve Ashab-ı Kehf’in) kıssalarını hak olarak anlatıyoruz...*”

“Biz sana mağaralıların (Ashab-ı Kehf’in) ve Rakim’in gerçekten ne olduğuna dair haberleri anlatıyoruz. Bu arada, hikaye anlatanların bir çoğunun yalan ve uydurma şeyler anlattığına, anlattıklarına da bazen eksik bazen de fazla şeyler eklediklerine işaret

---

¹³⁵ Ruhü'l-Beyan, II, 2.

¹³⁶ Ruhü'l-Beyan, III, 317.

edilmiştir. Herkesin anlattığı şeyi değiştirerek anlattığına, kendi hevasına uygun bir üslupla ve görüşlerine göre anlattığına, Allah'tan başka hiç kimsenin doğruyu anlatmadığına işaret vardır.”¹³⁷

Bursevi'nin Hak kavramına dair en ufak bir alaka bulduğu her ayeti vahdet-i vücüd nazariyesine getirip delil olarak yorumlama gayretine karşılık Hak kavramının bizzat kendisinin apaçık ve zahir olarak geçtiği bu yerlerde herhangi bir işari yorum yapmamış olmasının sebebini elbette kesin olarak ortaya koymak mümkün değildir. Bununla beraber ilk akla gelen nokta Ruhu'l-Beyan tefsirinin vaaz ve sohbet üslubuyla yazılmış bir eser olduğudur. Zaten kendisi de eserin mukaddimesinde buna işaret etmiştir.¹³⁸ Daha önce ifade ettiğimiz gibi bu tefsir İsmail Hakkı Bursevi'nin Bursa Ulu Camiide yaptığı vaazların derlenip bir araya getirildiği bir çalışmadan ibarettir. Bu sebeple eserin her yerinde bir bütünlük aramak eserin yazılış gayesine ters düşecektir. Kanaatimize göre eserin akademik amaçla ve sistematik olarak yazılmış bir eser olmaması bahsettiğimiz bütünsellik probleminin bir sebebi olabilir.

---

¹³⁷ Ruhu'l-Beyan, IV, 221.

¹³⁸ Ruhu'l-Beyan, I, 2.

SONUÇ

Müşahede, Hakikat Âlemi, Ene'l-Hakk, Vahdet-i Vücut, Hakikat-i Muhammediyye gibi sırf bâtın-iç alem ile ilgili olan bazı tasavvuf meselelerinin tahkik edilme ve birtakım ilmî usuller çerçevesinde ele alınıp değerlendirilme imkanı olmadığı için genel olarak alimler bu ve benzeri konularda tasavvuf ehlini ciddi bir şekilde eleştirmiştir. İşari- tasavvufi yorumlara karşı çıkanlar bu yaklaşımın belirli bir standardının olmayışından, herkese göre değişeceğinden, hatta bu yorum kültürünün başka kültür ve dinlerde mevcut olan bazı mitlerin etkisiyle meydana geldiğinden bahsetmişlerdir. Başka bazı alimler ise daha ileri giderek bu yolun yolcularını tekfir de edebilmiştir.

Fakat İslam tarihi boyunca muteber âlimler bu görüşleri sebebiyle tasavvuf ehlini her ne kadar gerektiğinde eleştirseler de onlara şirk ve küfür isnat etmemişlerdir. Bazı âlimler bu görüşlerin makul bir te'vilinin bulunduğunu söylemişlerdir. Osmanlı Devleti'nin Şeyhülislamlarından İbni Kemal Paşa'nın İbni Arabi ve vahdet-i vücud anlayışı konusunda kendisine sorulan bir soruya verdiği mutedil fetva bu konuda Osmanlı resmi devlet otoritesinin fikrini ifade etmesi açısından oldukça dikkat çekici görünmektedir.

Biz bu çalışmamızda Bursevi'nin Ruhü'l-Beyan tefsirinden şuhud makamı, vahdet-i vücud nazariyesi, Hakikat-i Muhammediyye, Ene'l-Hakk, Ahz-ı Batın, Hak, Hakikat gibi kavramlar hakkında fikirlerini incelemekle beraber ayrıca vahdet-i vücud anlayışı başta olmak üzere bazı meselelerde İbni Arabi'nin kendisindeki etki boyutunu da görmüş olduk... Ulaşmış olduğumuz sonuçlara gelince;

Öncelikle yazar tefsirinde ve diğer bütün eserlerinde “Hak” ismini Allah hakkında çokça kullanmaktadır. Bu ismi özellikle ve çokça kullanmasının sıradan bir tercih değil, vahdet-i vücud anlayışının bir neticesi olduğunu düşünüyoruz.

Müellif eserde yine çokça bahsettiği Hak yol- Batıl yol, Ehl-i Hak, Ehl-i Hakikat şeklindeki yaklaşımlarda taassup sahibi değildir. Bu ifadeleri yerine göre hem tasavvuf ehli için hem de genel olarak Allah’a inananlar için kullanmıştır. Ama çoğu zaman bu ifadeler tasavvuf ehli için kullanılmaktadır. Onun bu tabirleri tasavvuf ehli için kullanmasının sebebi onların “Hak yolcusu” olmaları, müminler için kullanmasının sebebi ise onların “Hak din” üzere bulunmaları olduğunu düşünüyoruz.

Ru’yetullah’ın hak olduğunu düşünmesi de onun ehlisünnet anlayışının sıkı bir takipçisi olmasından kaynaklanmaktadır. Eserinde bu konuyu işlemiş, kabul etmeyenlere karşı deliller ortaya koyarak konuyu tartışmış, Ru’yetullah’ın nasıl gerçekleşeceğine dair fikirlerini ise hem zahiri hem de batıni delillerle desteklemeye çalışmıştır.

Çalışmamızda ulaştığımız sonuçlardan birisi müellifin Vahdet-i Vücut anlayışıdır. O, Eserinde bu konuya yoğun bir şekilde yer vermiş ve kendisine göre ispat etmeye çalışmıştır. Bursevi hak kavramının geçtiği hemen hemen her yerde konuyu bir şekilde vahdet-i vücut nazariyesine getirerek bu anlayışı veya daha doğru bir ifade ile bu hali açıklamaya çalışmıştır. Tasavvufun mahrem konularından birisi olan bu anlayışı cami vaazlarında anlatmaya çalıştığı için halktan ve idarecilerden epeyce tepki almıştır. Vahdet-i Vücut halinin bir neticesi olan “Ene’l-Hakk” sözünü de eserine alarak nasıl bir hal olduğunu akli ve nakli delillerle açıklamaya çalışmıştır.

Çalışmamızda Hakikat-i Muhammediye konusunda Bursevi’nin ve sufi anlayışın Hz. Peygamber hakkındaki bazı bâtinî yaklaşımlarını da ele almaya çalıştık. Tasavvuf ehlinin Hz. Peygamber hakkında ortaya koydukları bu yaklaşımın fihri açıdan kabul edilebilir bir yönü olmasa da bu yolun yolcuları bu ve buna benzer fikirleri daima kabul edegelmiştir.

Tasavvuf ekolünün bilginin kaynağı konusunda ele aldığı “Hakka’l-Yakin” ifadesi de farklı bir konudur. Onlara göre “Hakka’l-Yakin” bilgisi peygamberler tarafından Allah katından alınıp insanlara ulaştırılan kesin bilgilerdir. Bursevi eserlerinde bu konuyu ele almış ve “Hakka’l-Yakin”in hakikatinden bahsetmiş, bunun da Allah’ı görmek olduğundan ve bu nimete de sadece Hz. Peygamberin nail olduğundan bahsetmiştir.

Yine eserlerinde hakiki imanın Allah tarafından kulun kalbine verilen bir nur neticesinde müşahede makamına ulaşmasıyla gerçekleşeceği açıklanmakta, bu halin dışındaki bir imanın ise zahirden öte geçemeyeceğinden bahsedilmektedir. Bursevi eserlerinde bir de hakikat aleminden bahsetmiştir. Buna göre görünen alemin dışında ayrı birtakım alemler bulunmakta ve görünen alemin Hakikat alemine ulaşmaya bir engel ve perde olduğu kabul edilmektedir.

Tasavvuf ehlinin genel olarak üzerinde çok durduğu ve Bursevi’nin de eserde bahsettiği bir konu da Hakk’a- Marifetullah’a ulaşmanın bu hali yaşamış olan insanlara tabi olmakla gerçekleşeceğidir. Bursevi bu konuda taassup sahibi olmayıp “Hak Ehli” olarak nitelendirdiği tasavvuf ehline uymadan kurtuluşa erilemeyeceğini söylememektedir. O, bilakis bu kişilere uyulursa Hakk’a ulaşmanın “daha kolay olacağını” düşünmektedir.

Bir kavram analizi şeklinde ortaya konulan bu çalışmamızın son dönemin en önemli simalarından İsmail Hakkı Bursevi hakkında yapılacak başkaca çalışmalara altyapı teşkil edeceğini düşünüyoruz. Daha önce de belirttiğimiz gibi Bursevi’nin elimizde bulunan el yazması eserlerinin tahkik edilerek günümüz ilim dünyasına kazandırılmasının büyük bir hizmet olacağına inanıyor ve ileride bu konuda önemli çalışmalar içerisinde olmayı ve bu eksikliğin giderilmesinde bir nebze olsun katkı sunmayı arzu ediyoruz.

KAYNAKÇA

Abdulfettah Abdulgani El-Kadi, *El- Buduru'z-Zahira Fi Kıraati'l-Aşri'l-Mütevâtıra*, Daru'l-Beyrutı, Beyrut-2007.

Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ ve Müzîlu'l-İlbâs Amme'stehara mine'l-Ehâdîs fî Elsineti'n-Nâs*, Beyrut- 1988.

Aliyyül Kari, *Er-Redd Alel- Kailine Bi Vahdetil Vücut*, Darul Me'mun Lit-Türas, Dimeşk- 1995.

_____ *Mecmu-u Resail-i Molla Aliyyül Kari*, Daru'l-Lübab, İst.-2016,

Alkış, Abdurrahim, *Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî'nin Düşüncesinde Hakikat-i Muhammediyye*, e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi, 2015, cilt: VII, sayı: 13.

Apak, Adem, *İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân'da İslâm Tarihi İlk Dönem Hadiseleri ve Siyasî-İtikadî Fırkalar Hakkındaki Görüşleri*, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2002, cilt: XI, sayı: 2.

Aşkar, Mustafa, *Tasavvuf Tarihi Literatürü*, Kültür Bakanlığı Yay, Ankara-2001.

Ateş, Süleyman, *İşari Tefsir Okulu*, AÜİF Yay., Ankara-1974.

Avcı, Seyit, *Sufilerin Hadis Anlayışı-Bursevi Örneği*, Ensar Yay. Konya-2004.

Aydın, Mehmet, *Dinler Tarihine Giriş*, Literatürk Yay, Konya- 2015.

Birgivi, Mehmed Efendi, *Makamat*, Kitap Kalbi Yay., İstanbul- 2015.

Birgören, Hamdi, *Hakikat-i Muhammediyye Düşüncesinin Tasavvuf Şiirindeki Yansımaları*, Asos Journal: The Journal of Academic Social Science, 2018, cilt: VI, sayı: 67.

Bursevi, İsmail Hakkı, *Kırk Hadis Şerhi*, İnsan Yay. İstanbul-1998.

_____ *Ruhu'l-Beyan Tefsiri*, Tercüme: Heyet, Damla Yay.
İstanbul- 1995.

_____ *Şerh-i Gazel-i Yunus Emre*, Konya Yazma Eserler
Kütüphanesi, nr: 3458.

_____ *Şerh-i Şuabi'l-İman*, Çev. Yakup Çiçek, Daru'l-Hadis yay.
İstanbul-2002.

Cürcani, Seyyid Şerif, *Et-Tarifât*, Daru'l- Kütübi'l- İlmiyye, Beyrut- 2013.

Çelik, İsa, *İsmail Hakkı Bursevi'ye Göre İnfitar Suresinin İşari Yorumu*, Atatürk
Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2003, sayı: 20.

Dameğani, Hüseyin B. Muhammed, *Kamusu'l-Kur'an*, Daru'İlm Li'l-Melayin,
Beyrut- 1938.

Demirli, Ekrem, *İbnü'l-Arabî'nin Düşüncesinde Hz. Peygamber ve Hakikat-i
Muhammediye*, Kültür Coğrafyamızda Hz. Muhammed, Uluslararası Sempozyum (Orta
Asya, Kafkasya ve Balkanlar) Sakarya- 2011.

Diyanet İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yay. Ankara-1997.

Enver Fuad Ebu Huzzam, *Mu'cemu'l-Mustalahatu's-Sufiyye*, Beyrut- 1993.

Eraydın, Selçuk, *Hakikat-ı Muhammediyye ve İlgili Beyitler*, Diyanet İlmi Dergi,
1989, cilt: XXV, sayı 4.

Eşari, Ebul Hasen Ali B. İsmail, *El İbane An Usuli'd-Diyane*, Dar'u İbn-i Hazm,
Beyrut- 2003.

Firuzabadi, Muhammed b. Yakup, *Kamusu'l-Muhit*, Müessesetü'r-Risale Li't-
Tab' Ve'n-Neşr Ve't-Tevzi', Beyrut-2015.

Gazali, Ebu Hamid, *Mişkâtü'l-Envar*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiye, Beyrut-1971.

Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, Beyrut-2001.

Hafni, Abdulmunim, *Mucemu'l-Mustalahatu's-Sufiyye*, Darul Mesire, Beyrut-1987.

Heyet, *Dînî Kavramlar Sözlüğü*, DİB Yay., Ankara-2015.

Heyet, *İslam'da İnanç Esasları*, Çamlıca Yay, İstanbul- 2011.

Heyet, *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları -I-*, İlim Yayma Vakfı Yay., Ankara- 2011.

İbni Arabi, Muhyiddin, *Lübbü'l-Lübb; Özün Özü*, Çev. İsmail Hakkı Bursevi, Bahar Yay. Baskı yeri yok-2000.

_____ *Tevilat*, trz.

İbni Kemal Paşa, *Mecmu-u Resail-i İbni Kemal Paşa*, Daru'l-Lübab, İst.-2018.

İbni Manzur, *Lisanü'l-Arap*, Dâru's-Sâdır, Beyrut-1990.

İdiz, Ferzende, *Tasavvufta Hakikat-i Muhammediyye Meselesi Ve Mesnevi'den Örnekler*, EKEV Akademi Dergisi, Erzurum-2004.

Kalkan, Ahmed, *Ansiklopedik Kur'an Kavramları ve Güncel Yansımaları*, Davud Emre Yay., İstanbul- 2011.

Kara, Mustafa, *Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler*, Osmangazi Belediyesi Yay.,Bursa- 2017.

Karaman, Abdullah, *Tasavvufî Tefsirlerin Ahkam Ayetlerine Yaklaşımı (İsmail Hakkı Bursevi Örneği)*, Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları -I-, İlim Yayma Vakfı Yay. Ankara- 2011.

Kastalânî, *el-Mevâhibu'l-Ledunniyye*, Mektebe-i Lübnan Naşirun, Beyrut-1991.

Keyyali, Asım İbrahim, *Kamusu's-Sufi*, Mektebe-i Lübnan Naşirun, Beyrut-2011.

Necmeddin, Kübra, *Şerh-u Usûl-ü Hamse, Tasavvufî Hayat*, Çev. Süleyman ULUDAĞ, Dergah Yay. İstanbul-2015.

Namlı, Ali, *İsmail Hakkı Bursevi'nin Ruhü'l-Beyan Fi Tefsiri'l-Kuran Adlı Tefsiri*, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, 2001, c: IX, Sayı: 18.

Nesefi, Ebu'l-Berekat, *Medarikü't-Tenzil ve Hakaiku't-Tevil*, Beyrut- 2013

Poyraz, Yakup, *Fenâfillâh Mertebesinden Bekâbillâh Makamına Mevlânâ'da İlahî Aşk*, Türkoloji Araştırmaları, 2014, cilt: IX, sayı: 9.

Ragıb El-İsfehani, *El-Müfredat*, Mektebetü't-Tevfikiye, Mısır- 2003.

Sabuni, Nureddin, *Maturidiye Akaidi*, Çev. Bekir Topaloğlu, DİB Yay, Ankara-2005

_____ *El Bidaye Fi Usuli'd-Din*, DİB Yay, İstanbul- 2015.

Suad, Hakim, *Mucemu's-Sufi*, Daru'n-Nedve, Beyrut-1981, s. 14.

Sübhani, Cafer, *Buhus Fi'l-Milel Ve'n-Nihal*, Dar'ul- İslamiyye, Beyrut- 1991.

Sülün, Murat, *Osmanlı Tefsir Geleneğinde Kurana İşari Yaklaşımlar*, Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri, Tartışmalı İlmî Toplantı, İstanbul-2012.

Şa'rânî, Abdulvahhâb, *el-Yevâkît ve'l-Cevâhîr fî Beyâni Akâidi'l-Kebâir*, Beyrut-Trz.

Şaravi, Muhammed Mütevelli, *Tefsir-i Şaravi*, Ahbaru'l-Yevm, Kahire-1991.

Şehristani, *El Milel Ve'n-Nihal*, Terc. Mustafa ÖZ, Litera Yay. İstanbul-2008.

Taftazani, Mesud B. Ömer, *Şerhu'l-Akaid*, Şefkat Yay, İstanbul- 2017.

Tüsteri, Sehl b. Abdullah, *Tefsir-i Tüsteri*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiye, Beyrut-2001.

Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabcacı Yay, İstanbul- 2012.

Uysal, Muhittin, *Tespit ve Yorum Bakımından Süfi Bilgisi ile İlgili Haberler*, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 21, Konya- 2006.

Yaman, Ahmet, ve Çalış, Halit, *İslam Hukukun Giriş*, İFAV Yay, İstanbul- 2015.

Zemahşeri, *Esasü'l-Belâğa*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut-1998.

